July, 2020
Volume-4, Issue-8

ISSN 2456-558X

HEMCHANDRACHARYA INTERNATIONAL E JOURNAL OF RESEARCH

Most Referred & Peer Reviewed
Multi Disciplinary E Journal of Research

CHIEF EDITOR
Dr. Rajeshkumar A. Shrimali
Assistant Professor
Shree H. S. Shah College of Commerce, Modasa.

CO-EDITOR
P. R. Sharma

HEMCHANDRACHARYA INTERNATIONAL E JOURNAL OF RESEARCH

ISSN: 2456-558X

Multi Disciplinary and Peer-Reviewed Research Journal in India

Chief Editor

Dr. Rajeshkumar A. Shrimali
(M.com., B.ed.,NET.,M.phil.,Ph.D)
Assistant Professor,
Shree H.S.Shah college of commerce, modasa,
Dist-Arrvalli, Gujarat, India

CO-Editor

P R SHARMA
(M.A., B.ed.,NET.,M.phil)
Assistant Professor,
Shree M.B.Patel Science College, Anand, Gujarat, India

PUBLISHED BY

http://www.hemchandracharyaejournal.com/

HEAD QUARTER

INTERNATIONAL PUBLISHING HOUSE

At. & Post. Chaveli,

Ta-Chansma, Dist-Patan, North Gujarat, India, Asia

JULY-2020, VOLUME-4, ISSUE-8

MANAGING EDITORS

Prof. Parimal M. Upadhyay Assistant Professor, G.E.S Class-II (R.C Commerce College, Ahmedabad)	**Prof. D.K.Bhoya** Associate Professor in Gujarati (Mahila Arts College Motipura, Himmatnagar, Dist- Sabarkantha)
Prof. Bhavin S. Shah Assistant Professor in Accountancy, G.E.S Class-II (Gujarat Arts & Commerce College, Ahmedabad)	**Prof. Dr. Omprakash H. Shukla** Assistant Professor in Hindi, G.E.S Class-II (Gujarat Arts & Commerce College, Ahmedabad)
Prof. Dr. Priteshkumar S. Rathod Assistant Professor in History, G.E.S Class-II (Government Arts & Commerce College, Naswadi, Dist- Vadodara)	**Dr. Rajesh M. Sosa** (M.A.,M.phil.,Ph.D, G-SET)
Prof. Milind Solanki Assistant Professor, DEPARTMENT OF ENGLISH K.S.K.V KACHCH UNIVERSITY, BHUJ DIST- KACHCHH BHUJ Email to :- milindsolanki@gmail.com	**Prof. Yagnesh Dhoriya** Assistant Professor, DEPARTMENT OF ENGLISH TOLANI ARTS COLLEGE, ANJAR DIST- KACHCHH BHUJ Email to yagneshdhoriya@gmail.com
Prof. Dr. Dineshkumar R. Chavda Assistant Professor (ACCOUNTANCY) (M.com., B.ed.,GSET.,M.phil.,Ph.D) DEPARTMENT OF COMMERCE & MANAGEMENT BHAKT KAVI NARSINH MEHATA UNIVERSITY, JUNAGADH DIST- JUNAGADH	

REVIEWERS

(PEER REVIEWED COMMITTEE)

The following Experts are working as a guide in M.Phil and Ph.D Degree. They are provide their service in our shanti e journal of research at free of cost. Papers published only after review through their important guidance, advice correction and required instructions.

Name	Designation
Dr.devjibhai maru (Assistant Professor Government Arts College-Talaja.Dis-Bhavnagar.)	Chief in sociology
Dr.Mahendrakumar A.Dave (Associate Professor, Shree Somanath Sanskrit University-Veraval)	Chief in Sanskrit
Dr.Parvinsinh R.Chauhan (Associate Professor, Bosmiya Arts & Commerce College-Jetpur.)	Chief in Hindi
Dr. Bhaveshbhai L.Dodiya (Assistant Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief in Chemistry
Dr. Nareshkumar Yayantilal Parikh (Associate Professor, P.S.Scince & H.D. Arts College-Kadi.)	Chief in History
Dr.Nimeshkumar D.Chaudhari (Associate Professor, Faculty of physical education and sports science, Gujarat vidyapith, sadara, Gandhinagar)	Chief in Physical Education
Dr.C.M.Thakkar (Principal, T.A. Chatvani Arts & J.V Gokal Trust Commerce College,Radhanpur,Patan.)	Chief in Commerce
Dr.Samyak M Makwana (Associate Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief in Psychology
Dr.IROS Vaja(Associate Professor, M.V.M Arts College Rajkot)	Chief in English
Dr.Hemaben Jikadra(Associate Professor, Gujarat Arts & Science College(Aft) Ellishbredge Ahemdabad)	Chief in Political Science
Pro. Ramesh L.Deshmukh (Associate Professor, Tolani Arts & Science College Aadipur)	Chief in Gujarati

Dr.C.S.Zala (Associate Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief in Economics
Dr. Bhargav Dave, RPT, DPT(UC), MPT (LLU) 2804 Field Hollow Dr, Pearland, Texas 77584. Contact no: (248) 416-3221 Fax: (888) 789-2329 E-mail: pt.davebhargav@gmail.com New York Physical Therapy license Number: 033650 Michigan Physical Therapy license Number: 5501015759 Texas Physical Therapy license Number: 1217440	Chief in Physiotherapy (International)

"HEMCHANDRACHARYA INTERNATIONAL E JOURNAL OF RESEARCH" is a Bi-Annual based Research Journal.

Copy Right, JULY- 2020, All Rights Reserved

- **No part of this publication may be reproduced or copied in any form by any means without prior written permission**
- **"HEMCHANDRACHARYA INTERNATIONAL E JOURNAL OF RESEARCH" holds the copyright to all articles contributed in this publication. In case of reprinted articles "HEMCHANDRACHARYA INTERNATIONAL E JOURNAL OF RESEARCH" holds the copyright for the selection, sequence, introduction material, summaries and other value additions**
- **The view expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the view of "HEMCHANDRACHARYA INTERNATIONAL E JOURNAL OF RESEARCH". The views expressed by external authors represent their personal views and not necessarily the views of the organizations they represent.**
- **All efforts are made to ensure that the published information is correct. "HEMCHANDRACHARYA INTERNATIONAL E JOURNAL OF RESEARCH" is not responsible for any errors caused due to oversight or otherwise.**

ISSN 2456-558X

Editor's Column

The explosion of knowledge at the global hut due to technological dynamics has certainly redefined the very concept of education. The prevailing scenario of education--especially higher education--has become a matter of study and analysis for the scholars and practitioners who have a craving desire to face changes and challenges. It is because we, the human beings, are endowed with the faculty of choice and a free will.

Unlike other species, we are not programmed. We can make choices and use our free will to act and achieve our objectives. Despite the dramatic progress in ICT in education achieved so far at the school and college levels, much remains to be done: each country, to varying degrees, continues to struggle with issues of children out of school and illiterate youths and adults. Inequities in educational opportunities, quality of educational services and level of learning achievement persist by gender, rural/urban locality, ethnic background, and socioeconomic status.

The quality of learning and the capacity to define and monitor this quality is lacking in most developing countries. The means and scope of education continue to be narrow and confined to historical models of delivery, and the use of other channels continues to be ad hoc and marginal. The increase in quantitative and qualitative demand for education is not matched by an increase in resources.

At this juncture, it is safe to state that the polarity of views on the possibility of change is amazing. We, the publishers of Journal of research , are very much excited to view some aspects of these changes through scholarly articles contributed by august scholars and colleagues. The present issue contains papers with critical insight and analysis as well as systematic discussion and deliberation on various themes of language, literature, information technology, commerce and so on. We hope this will certainly be useful for the people who aspire change.

Chief-Editor

Dr. Rajeshkumar A. Shrimali

HEMCHANDRACHARYA INTERNATIONAL E JOURNAL OF RESEARCH

JULY :- 2020, VOLUME-4, ISSUE-8

INDEX

Sr.	Title	Page
1.	Digital India: An Impact on Indian Economy - *Assi. Pro. Dr. Dinesh R. Chavda[1] & Assi. Pro. Jignasha R. Vaghela[2]*	1-9
2.	"A Comparative Study on Profitability Analysis of Selected Public and Private Sector Bank"-Vinod Khimjeebhai Parghi	10-20
3.	ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર : એક પરિચયાત્મક અભ્યાસ - સોંલકી ચંદનબેન.એન.	21-32
4.	ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરનું દલિત પત્રકારત્વ - અલ્પેશ જી. પરમાર Ph.D. Scholar	33-37
5.	મરીઝની ગઝલોમાં પ્રણય - મનહર ટી સોલંકી વિધ્યાવાચસ્પતિ શોધાર્થી	38-45
6.	નરસિંહ મહેતા: સમય,જીવન અને કવન - ભીખાભાઈ જી.સોલંકી	46-55

Sr.	Title	Page
7.	प्रज्ञावादः - साधुः ज्ञानवर्धनदासः	56-67
8.	જાગરિયા લોકકથામાં કથાઘટક: રૂપપરિવર્તન - ઘનશ્યામભાઈ કે. તળપદા	68-76
9.	Ultrasonic study isopropanol, isobutanol and isoamylalcohol with equimolar mixture of ethanol and form amide - Dr/ Chintu Jayantihai Patel	77-85
10.	આર્થિક વિકાસના અવરોધક તરીકે બેકારી - સુમિતભાઈ આર. દંતાણી	86-89
11.	સટ્ટક ના લક્ષણો અને ચંદ્રલેખા નું સટ્ટક તરીકે મૂલ્યાંકન - ઠક્કર ઈશિતા જયેશકુમાર	90-99
12.	How to understand Inflation Accounting - Prajapati Jitendrakumar Prahladbhai	100-104
13.	Advertising Management In Modern Time -Patel Hardishabahen Chimanbhai	105-110
14.	शिशुपालवधस्यकथायाः आधारः । - डॉ.करशन: पीठीया	111-117

1

Digital India: An Impact on Indian Economy

Assi. Pro. Dr. Dinesh R. Chavda[1] *& Assi. Pro. Jignasha R. Vaghela*[2],

[1]*Department of Commerce and Management, Bhakta Kavi Narsinh Mehta Uni, Junagadh*

[2] *Department of Economics, Arts, Commerce and Science College, Pilvai*

Abstract

Digital infrastructure: high speed internet facility, mobile phone and bank account, access to common service centre, internet identity, sharable private space on a public cloud and safe and secure cyberspace. Governance and services on demand will be available in real time for online and mobile platforms, seamlessly integrated across departments and jurisdictions. All citizen documents to be made available on the cloud platform so that physical document presentation can be minimized. Cashless electronic transactions and Geographical Information Systems (GIS) will be integrated with the scheme. Empower citizens, especially rural citizens, by providing digital literacy.

Key Words:- *Digital, Infrastructure, E-governance, Government, Challenges, Opportunities, Internet access, Effects, Development, economics and banking sector*

Introduction

Digital India was formally launched by the Honorable Prime Minister of India Mr. Narendra Damodardas Modi on 1st of July, 2015. All the stalwarts including the likes of Mr. Mukesh Ambani, Mr. Ratan Tata, Mr. Azim Premji, Mr. KM Birla committed a total of 4.5 lakh crore towards digitalising India. Huge job opportunities are to be created in the IT sector with Tata group already announcing 60,000 jobs. Also, corruption, which has been one of India's major problems, is set to take a back seat with high transparency due to this program.

With Digital India, you will have the facility of Digital Locker, where you can save all your documents and it can be accessed through any place via internet. So, in short, it avoids your difficult task and saves your precious time. The second problem can be solved through e-signature. As the name suggests, you can digitally sign your document through Aadhaar e-KYC service. Now these solutions are just about the problems discussed above. There are many more things such as broadband highways which will include laying down of optical fibre network in all the 2.5 lakh gram panchayats of this country and enabling them to connect to each and every

part of the world with high speed internet, mobile phones to everybody which aims at connecting all the 44,000 remaining villages to mobile connection by 2018, public internet access program to provide common service centre in 1.5 lakh villages, e-Governance which aims at reforming government through technology, E-Kranti which provides with electronic delivery of services, information for all through data available on social media and site like mygov.in, electronics for manufacturing such as mobiles and set top boxes, IT training for 1 crore people from villages and towns and, at last, early harvest program which aims at biometric attendance system at all central government offices.

What is Digital India?

Digital India is an umbrella programme based on technology with a vision to transform India to a digitally empowered society and a knowledge economy. To realize the objectives, the programme has established an ecosystem comprised of several Ministries and government departments, initiatives which are coordinated by the Department of Electronics and Information Technology (DeitY). Delivery of public services through the use of information technology is an important part of Digital India and it makes the initiative as a technology led enabling programme for citizens. Given the target of transforming the country into a knowledge economy and information society, the initiative needs some preparatory measures. Creation of sufficient physical infrastructure, providing the vital governance services to the people on e-mode and empowering people to handle digital technologies (digital literacy) are the three key areas to prepare for the knowledge economy under Digital India. Following are steps and targets related with these key areas to attain the objectives.

Digital India is an initiative by the Government of India to ensure that Government services are made available to citizens electronically by improving online infrastructure and by increasing Internet connectivity. The initiative includes plans to connect rural areas with high speed internet networks. Digital India has three core components. These include:

- ✓ The creation of digital infrastructure
- ✓ Delivering services digitally
- ✓ Digital Literacy

The Major Advantages:

- ✓ Creation of Digital Infrastructure and Electronic Manufacturing in Native India.
- ✓ Digital Empowerment of Native Indian People.

- ✓ Delivery of all Government Services electronically (E-Governance).
- ✓ A Digital Identification which will verify the end user.
- ✓ A Mobile for worldwide access to all services.
- ✓ A Bank account for Immediate Benefit Transfers of subsidies and payments.
- ✓ The program also aims to eliminate all electronics imports from foreign countries by 2020 and make India an electronics manufacturing super power.

Other Advantages:

- ✓ It will help in decreasing crime if applied on whole.
- ✓ It will help in getting things done easily.
- ✓ It will help in decreasing documentation.
- ✓ Some of the services which will be provided through this desire effort are Digital Locker, e-education, e-health, e-sign and nationwide scholarship portal.
- ✓ It will ostensibly create a lot of jobs.
- ✓ It will be a boost to industry; both large and small enterprises.

Objectives of study

- ✓ To study the impact of Digital India on the Indian society
- ✓ To understand the concept of Digital India
- ✓ To discuss about the visions of Digital India
- ✓ To explain the scope of Digital India
- ✓ To examine the features of 'Digital India'
- ✓ To evaluate the opportunities and challenges with special reference to 'Digital India'

Digital India and its Impact of various sector in India

1. Impact on Education Sector

Digital India to succeed in impacting education, it needs a vision and mission to integrate technology as an important part of our large and complex school system. It must have a targeted approach to improve education through digitalization and by providing better teachers and with a comprehensive vision to provide benefit to a large extent of children. There are many technology initiatives like e-learning apps, e-books, and online practice exams.

- **Introduce benefits of technology in education**

The very basic thing is to teach children how to incorporate technology with their education, to gain benefit and to use it as a tool to compete with the ever-growing world. This is mainly required in rural areas where children are very far away from this piece of knowledge.

- **E learning apps**

After this some innovative tools can be introduced for providing notes, books, resolving queries of student, practicing question etc. There are 100's of app and software available for students to learn.

- **Smart tools**

Schools should be digitalized and must use smart tool to provide education to students like smart board, visual/audio education, school management software for management of school data.

- **Increase in digital literacy**

Everyone finds technology oriented education as alluring. Through various workshops, educators have progressed in using technology efficiently. Use of white boards, projectors or screens wearables and tablets has made education more interesting. There is an amplification in online study material which results in less time, less effort and more productivity.

- **Advantage to education providers**

This opportunity is being seen as a huge potential for many foreign and domestic training providers offering online education opportunities in the country. Technology is playing a major role in multiplying reach and providing access to learning tools and material and thus it helped the providers also.

- **Reaching out to learners**

Digital education today is no longer limited to the four walls of a classroom. With the easy availability of internet at low rates and hand held devices, the online education has reached to almost every rural area.

2. Impact on Government benefit from Digital Economy

By implementing digital payment methods, like Digital Point of Sale (Digital POS), Unified Payments Interface (UPI), mobile wallets, Mobile Point of Sale (mPOS), etc., our country is moving towards creating a digital economy that will benefit the people and the government in various ways. Some of the primary advantages that government witnesses from the digital economy are:

- **Removal of Black Economy:**

When the transactions are made digitally, they can be easily monitored. Any payment made by any customer to any merchant will be recorded. This way, there will be no means for illegal transactions to occur. By restricting the cash-based transactions and using only digital payments, the government can efficiently expel the black economy.

- **Increase in Revenues:**

This is one of the most obvious and common benefits of the digital economy. When the transactions are digitized, monitoring sales and taxes becomes convenient. Since each transaction is recorded, the customers will get a bill for their purchase, and the merchants are bound to pay the sales tax to the government. This, in turn, increases the revenue of the government – thus resulting in growth of the overall financial status of the country.

- **Creation of new jobs:**

The digital economy has a lot of potentials to enhance job opportunities in new markets as well as increasing employment opportunities in some of the existing occupations in the government. This way, the unemployment rate in the country is bound to decrease.

As **Abraham Lincoln** rightly said, "Government of the people, by the people, for the people, shall not perish from the earth." Whatever the government benefits from digital economy, directly have a positive impact on every citizen's life. However, the let-down here is that according to the World Bank, "nearly a billion Indians are still not able to tap the benefits of a digital economy." To move towards a digital India and achieve a better growing economy, every single citizen must use digital payments even for their petty expenditures.

3. Impact on Banking Sector

- ✓ With digital transactions, one needs to have a proper bank account and essential documents. Banks are the part and parcel of our day-to-day life. Banking includes ATM transactions, online payments, and transfers. Because of Digitalization of their processes, banks have saved costs by improving their processes. Customers have been able to avail benefits such as ATMs, cashless transactions using Credit Card, Debit Cards, etc.
- ✓ Banks are going out of the way to adopt the latest technologies to enhance customer experience. Another marvellous example of digitalization is mobile banking where banking can be done on mobile phones. The feature allows you to literally use your bank account from your mobile phone.

- ✓ Digitalization in Banks has not only reduces human errors and save time but has led to cashless transactions which have reduced the circulation of fake currency in the market. Thereby, leading to a positive impact on our economy.
- ✓ 2016 is the year which will be always linked to demonetization for the withdrawal high amount denomination Rs. 500 and Rs. 1000 of India's currency in circulation on November 8.
- ✓ After Demonetization was announced, cashless payments in October 2016 increased 22%, when compared to October 2015, indicating that Indians have been progressively more accepting of different digital payments modes since 2015.

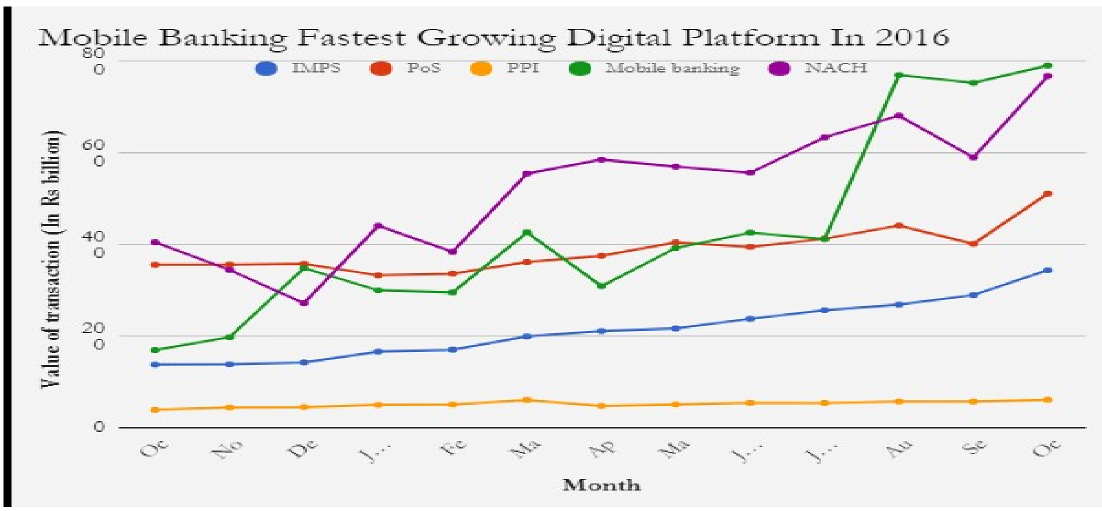

(Source: Monthly Bulletins for 2016, Reserve Bank of India.)

4. Impact of social sector

Narendra Modi formally launched Digital India, a programme to improve digital connectivity and to use IT services to deliver various services and information to people in India. The programme is fairly exhaustive. It has a number of elements in it and a number of other smaller proposals and programmes that would roll out gradually. While the success or failures of the Digital India initiative will become clear only in next few years, if the government can follow up on its proposals, it may significantly change the lives of people in the country.

- ➢ **No more submitting documents**

This is one of the most significant possible impacts that Digital India can have for people. As part of the programme, the government has announced a DigiLocker service. The idea is that

people would be able to store all the government issued documents in this DigiLocker and then will be able to share these documents with government departments whenever required. This means if you have the PAN Card stored in the DigiLocker you would be able to share this card with the Income Tax Department directly from the locker. There is no need to go to the IT Department office and give them a photocopy of your PAN Card. At least that is the idea.

- **Internet in panchayats**

As part of Digital India, government is setting up Bharat Net, a high-speed network for internet connectivity across the country. The network would use optical fibre cables and will enable panchayats across the country to have high-speed web connectivity. This means, if you are in a village, you would be able to, possibly, enjoy cat videos on YouTube with a high-speed internet connection that is if you are into cat videos.

- **Modern post offices**

As part of the Digital India programme, the government wants to transform post offices into multi-service kiosks. Basically, what this means is that they won't only deliver snail mail and packages but also emails through internet connected computers. These post offices will also probably function as cyber cafes, which will help people who don't have internet connectivity to have access to web services.

- **Hotspots everywhere**

BSNL is setting up Wi-Fi hotspots across the country so that people with laptops and smart phones can connect to easy-to-reach Wi-Fi and access web services. This means when you visit Taj Mahal with your family, you will have access to free Wi-Fi, possibly for a limited time, even inside the monument. Currently, BSNL has hotspots at 53 locations. But by the end of this year the company wants to cover 250 locations with at least 2,500 hotspots in the country.

- **Doctor's appointment online**

As part of the Digital India, government hospitals would be connected to e-services. The programme is called The Online Registration System, which will allow people to pay hospital fee, seek doctor's appointment and access other related services without visiting the hospital. This will save valuable time for people because they won't have to stand in OPD queue in a hospital like AIIMS.

5. Economic impact:

India is chalking out its own growth strategy driven by digitalization, connectivity, cash -less/paper-less economy, and start-up innovation ecosystem. Indian economic growth will be driven by the rising tech adoption. Smart phones penetration is rising in the country with 700 million users expected by 2020; we will have 331 million internet users by 2020. With Aadhaar UID, 1 billion users can authenticate 100 transactions per day in real time. India Stack is a complete set of APIs for developers which include Aadhaar for authentication, e-KYC, and e-sign amongst others. All these will propel technological disruption, digital connectivity, growth of tech start-ups in order to achieve the said vision of Digital India. Technology will allow businesses to transact easily and efficiently, and thus contribute faster to economy growth. Launch of new devices that feature iris scanner that is Aadhaar and STQC certified, will enable cashless and paperless services for banking, passport, taxation, etc. All these, along with Immediate Payment Service, Unified Payments Interface, micro ATMs, m-POS and financial inclusion programs by the Government (such as Pradhan Mantri Jan-Dhan Yojana), will aggressively pave the way for digital payments in India.

After demonetization on November 8, we have seen an adoption of payment solutions like e-wallets, cash cards, bitcoins, online platforms and POS (point-of- sale) services. Coming back to India Stack, and how it will revolutionize the space for business, fuel innovation, India stack comprises of four key layers- presence-lesses, paperless, cashless and consent. This means for tech start-ups and app developers is that they can readily create novel business apps using the infrastructure provided by the stack.

To conclude we cannot emulate other economics. Technology and digitalization will propel growth in India. Digital Bharat is the goal, which will create opportunities for stakeholders and industries alike. The cashless and paperless economy is catapulting small and medium businesses, making it easier to transact. So much data and transactions is creating huge demands for cyber security, storage, web performance and faster computing.

Conclusion

The overall growth and development can be realized through supporting and enhancing elements such as literacy, basic infrastructure, overall business environment, regulatory environment, etc A digitally connected India can help in improving social and economic condition of people through development of non-agricultural economic activities apart from providing access to education, health and financial services..

Reference:-

1. https://digitalindia.gov.in
2. www.mygov.in/group/digital-india
3. www.cmai.asia/digitalindia
4. https://www.indianeconomy.net/splclassroom/what-is-digital-india/
5. https://www.quora.com/What-is-the-actual-aim-of-Digital-India-Is-it-all-about-the-digital-payment-system-that-our-government-is-more-focused-on
6. https://www.quora.com/What-are-the-advantages-and-disadvantages-of-the-Digital-India-initiative
7. https://www.lessonsatstartup.com/2017/10/24/how-digitalization-has-changed-the-face-of-indian-economy/
8. https://www.indiatoday.in/technology/features/story/what-does-pm-modis-digital-india-mean-for-you-6-ways-it-can-change-your-life-280042-2015-07-01
9. https://bijlipay.co.in/blog/five-ways-digital-economy-benefits-government/
10. https://bulletinxp.com/trending/digital-india-impact
11. https://www.zeroerp.com/digital-india-impact-education
12. https://www.quora.com/What-are-the-advantages-and-disadvantages-of-the-Digital-India-initiative
13. https://iasscore.in/national-issues/digital-india-programme-importance-and-impact
14. https://ecoworldnmims.wordpress.com/2015/09/04/digital-india-impact-on-indian-economy/
15. http://www.investors-clinic.com/blog/how-digitalization-paves-the-way-for-overall-growth-of-indian-economy/#more-5347

2

"A Comparative Study on Profitability Analysis of Selected Public and Private Sector Bank"

Vinod Khimjeebhai Parghi,

Department of Commerce and Management

Bhakta Kavi Narsinh Mehta University, Junagadh

ABSTRACT :

This paper aims to examine the profitability and productivity analysis of Indian banks in relation to each other. The objective of the study is to profitability and to evaluate the productivity of public and private sector bank with special reference to selected banks during the period 2014-2015 to 2018-2019. Samples are selected by random sampling technique and data collected from secondary sources. Tools and techniques is use t-test and standard deviation. An analysis of the overall profitability and productivity indicators of banks reveals that public and private sector banks are profitable. With increasing competition in the Indian Banking Sector, profitability and productivity have become the biggest challenge for Indian Public and Private Sector Banks. Banks are looked possibility to improving and increasing profitability.

Key words: Net profit margin, Operating profit margin, Return on assets, Return on equity, Comparative study, Bank development, Bank scenario, Profitability, Financial performance

INTRODUCTION:

The banking system, which creates the center of the financial sector, it plays an important role in broadcasting the lazy of the economic scheme in the entire economic system. Therefore, its competence and development, prices are attractive for growth and civilizing. Banks Discharge Societal Functions IE, Employment creation, poverty prevention, agricultural and industry development, balanced regional development and property re-distribution. IN the business sector, banks are shown in a friend, philosophical and business unit. They take care of fairly bad units to carry out their composition. Many banks have entered the field of business money by commercial banking allocation, to underwrite the issues of resources. Therefore, any successful plan of the nation requires significant development with qualitative improvement in the banking

system's operation in those areas, which is in the main concern area and on which the remaining expectations of the country are developed.

The progress in the Indian banking system can be classified into three different phases:1)The pre-independence phase before 1947, 2)After independence phase from 1947 to 1991, 3)The LPG (1991) era and beyond 1991 and beyond. About 600 banks were present in India. In the 1770s, the banking system started with the establishment of the Bank of Hindustan in the capital, Calcutta (existing Kolkata).Some banks of the 19th century have now continued to establish themselves as the establishment of superiority. For example, Allahabad Bank was established in 1865, and the Punjab National Bank was established in 1894. But, Bank of Bengal (Est. 1806), Bank of Bombay (Est. 1840), and Bank of Madras (Est. 1843).[1] The new body was called India's Imperial Bank, which was later named as State Bank of India. In 1935, the Reserve Bank of India was especially made on the suggestion of Hilton Young Commission.

Thus, in 1949, the Reserve Bank of India was nationalized. In the two decades, 14th commercial banks were nationalized during Indira Gandhi in July 1969. In 1975, on the basis of the Narasimah Committee suggestion, Regional rural banks (RRB) were formed with the purpose of helping the reservation. National Bank for Agricultural and Rural Development (NABARD), was established in 1982 to support related work for agriculture. And Export Import Bank of India (Exim Bank) was built in 1982 for work in export and import. The National Housing Bank (NHB) was set up on July 9, 1988 as an apex institution to mobilize resources for housing sector and to promote housing finance institutions, both on regional and local levels. And Small Industries Development Bank of India (SIDBI) was established as a full-owned subsidiary of IDBL. It started operations on April 2, 1990.

In 1991, there was a significant change in the Indian economy. The government opened the economy and invited foreign and private investors to advance in India. This step clears the entry into the private company in the banking sector. The RBI provided a banking license to 10th private companies, some famous people survived like Industrial Credit and Investment Corporation of India (ICICI), HDFC Bank, Axis Bank, SIDBI and DCB. In 1998, Narasimah Committee again is not mandatory to the entry of more private players. This story has not finished here, a target that every Indian gets access to the money, the RBI introduced two new

sets of banks, 1) Payments Bank and 2) Small Banks, and This is marked in the fourth (4th) phase in the banking industry.

The new focus on the banking sector has been driven by two major consideration. First, ongoing control, sensitive competition and technological progress, governance of factors such as the increasing universalization of banking operations, one of the simple moderations has changed the face of banks from a simple intervention and one provider. In process, the potential of dangers has also improved. Secondly, the extensive banking losses surrounded in large areas of the world, has increased the question related to the link between the other segment of other segment of financial sector, which is in touch with the sector, which is characterized by asymmetric data difficulties and 'Contagion'. Therefore, to sustain financial solidity, in terms of banks, especially in terms of banks, will be required to support strong financial studies and policy.

REVIEW OF LITERATURE:

Dr. D. Mahila Vasanthi Thangam, Salini. K. T. (2016), He concluded that profitability and productivity of Indian banks in relation to each other. The object is a profitability and calculating productivity of commercial banks with a specific reference of 5 banks selected in India by 2010-2011 to 2014-2015. The opportunity is collected from the sample size and data secondary method. They were observing the connection of the public and private sector banks of the richness and Indian-commercial banks. Banks show the overall profitability and productivity index that the public and private sector banks raise profits. In the rising competition in the banking sector, profitability and capacity have become a better challenge for Indian commercial banks. Banks should explore every chances to improve and enhance profitability.[2]

S. Ayyappan and M. Sakthivadivel (2013), He analyzes the exhibition of banks to achieve their profitability better by sensitivity where they are not there. Financial variable decides only by its medium of the banking sector. 8 Public sector banks have been analyzed that the main profitability variable and path is the positive and negative contribution of selected variables during the study period. Bankers should manage on the facts that influence the harmful part, improves efficiency in the global challenge.[3]

J. Kumar (2018), He concluded that the public sector banks cover the failure in their earnings and failure in profit margins, so the quality and assets of their low assets have increased in sub-

point view. Stored data is analyzed, statistical equipment such as statistical resources such as financial ratio and statistical resources, and annual growth rates are skilled. Indian banking will clamp for new challenges for new types of lenders when there is an extremely bad loan. The RBI has updated the display indices for banks that are essential for improving efficiency and capital use.[4]

Ramanjeet Kaur (2018), He concluded that during the April 1, 2008, 31 magistrates during the period of 2018. Parameters I.e. To compare public and private sector banks to compare the public and private sector banks in independent Test and India. This means that private banks are using investor money in a better way to generate income. This is a reason for concern for public sector banks because their return is less than private banks. Public sector banks need to upgrade their networth ratio to attract stakeholders. Another significant difference is received for compensation on the property ratio, which is 1.15 for private sector banks and 0.39 public sector banks. This means that private sector banks produce high returns against their wealth.[5]

STATEMENT OF THE PROBLEM:

Banks are a crucial part of the financial system. It plays an important role in contributing to the country economic development. If the banking industry is not performing well, the impact of the economy can be huge and widespread. An Efficient banking system reflects the sound intermediation process and is therefore a contribution to economic growth. Therefore, productivity and profitability analysis are essential to evaluate the performance of the banks.

OBJECTIVE OF THE STUDY:

- To examine of financial performance indicators of public sector bank and private sector bank under this study.
- To measure factor influencing the profitability bank of the ratio.
- To compare the profitability analysis of selected bank SBI and HDFC bank.
- To evaluate the efficiency of SBI and HDFC bank under this study.
- To suggest an appropriate strategy of public sector bank and private sector bank under study.

RESEARCH METHODOLOGY:

Data collection:

This study based on secondary data. The data based on has been collected from annual report, official website, and various commerce and accounting publication, reference books, bulletin, Indian express, RBI official website etc.

Period of the study:

This study cover the period of 5 year from 2014-15 to 2018-19 taken of the study. The profitability ratios calculated for the last 5 years from 2014-15 to 2018-19.

Tools used for study:

- Standard Deviation
- T-test

Scope of the study:

The study helps to evaluate the decision making with regard to the financial performance. It would help to improve the profitability of firm by reducing the cost wasted in various processes. The study is carried out with the help of 5 years financial statement of the public and private sector bank.

Limitation of the study:

- Due to limited span of time only profitability ratio is taken for the study.
- Due to time constrain, only five years data were collected and analyzed.
- The study was focused on selected banks only. So it cannot be generalized and appropriate to all other commercial banks.

DATA ANALYSIS AND INTERPRETATION:

Table no. 1 Net Profit Margin (%)

Sr. no.	Year	SBI	HDFC
1	2018-19	0.35	21.29
2	2017-18	-2.96	21.79

3	2016-17	5.97	20.99
4	2015-16	6.06	20.41
5	2014-15	8.59	21.07
MIN		-2.96	20.41
MAX		8.59	21.79
AVERAGE		3.602	21.11
SD		4.747	0.500

As per table no.1 it has found that bank wise highest value, lowest value, average value, standard deviation of net profit margin of selected banks. HDFC bank has highest average value is 21.11 compare to SBI value is 3.602. Net profit margin highest value 8.59 of SBI and HDFC bank value is 21.79. Net profit margin lowest value of SBI(-2.96) and HDFC bank value is 20.41. Net profit margin Standard deviation 4.747 value of SBI bank and 0.500 is a value of HDFC bank. After analyzing whole data from table 1, it clearly indicates that net profit margin of HDFC bank is far better as compare to the SBI.

- Null hypothesis (H0): There is no significant relationship between Net Profit Margin ratio of selected banks.
- Alternative hypothesis (H1): There is significant relationship between Net Profit Margin ratio of selected banks.

Table no.2 t-Test	
Pearson Correlation	-0.763
P(T<=t) one-tail	0.001
t Critical one-tail	2.132
P(T<=t) two-tail	0.002
t Critical two-tail	2.776

Above table no.2 show the result of t-test an 5% significant level of t-test value of one tail(2.132) and t calculate value (0.001) hence table value is more than the calculate value. So, the null hypothesis is accepted. T-table value of two tail (2.776) and calculate value (0.002) hence table value is more than the calculate value. So, the null hypothesis is accepted. The Pearson correlation(r) is -0.763. The r is close 0; it means there is no relationship between the variables.

The r is negative it means that is cost gets larger, the revenue gets smaller. It is an inverse correlation.

Table no. 3 Operating Profit Margin (%)

Sr. no.	Year	SBI	HDFC
1	2018-19	-14.14	3.48
2	2017-18	-23.19	2.82
3	2016-17	-14.23	3.25
4	2015-16	-10.91	2.56
5	2014-15	-6.21	2.51
MIN		-23.19	2.51
MAX		-6.21	3.48
AVERAGE		-13.736	2.924
SD		6.213	0.427

As per table no.3 it has found that bank wise highest value, lowest value, average value, standard deviation of operating profit margin of selected banks. HDFC bank has highest average value is 2.924 compare to SBI value is (-13.736). Operating profit margin highest value (-6.21) of SBI and HDFC bank value is 3.48. Operating profit margin lowest value of SBI bank (-23.19) and HDFC bank value is 2.51. Operating profit margin Standard deviation 6.213 value of SBI and 0.427 is a value of HDFC bank. After analyzing whole data from table 2, it clearly indicates that operating profit margin of HDFC bank is far better as compare to the SBI.

- Null hypothesis (H0): There is no significant relationship between Operating Profit Margin ratio of selected banks.
- Alternative hypothesis (H1): There is significant relationship between Operating Profit Margin ratio of selected banks.

Table no. 4 t-Test	
Pearson Correlation	-0.334
P(T<=t) one-tail	0.002
t Critical one-tail	2.132
P(T<=t) two-tail	0.004

t Critical two-tail	2.776

Above table no.4 show the result of t-test an 5% significant level of t-test value of one tail (2.132) and t calculate value (0.002) hence table value is more than the calculate value. So, the null hypothesis is accepted. T-table value of two tail (2.776) and calculate value (0.004) hence table value is more than the calculate value. So, the null hypothesis is accepted. The Pearson correlation(r) is -0.334. The r is close 0; it means there is no relationship between the variables. The r is negative it means that is cost gets larger, the revenue gets smaller. It is an inverse correlation.

Table no. 5 Return on Assets (%)

Sr. no.	**Year**	**SBI**	**HDFC**
1	2018-19	0.02	1.69
Se2	2017-18	-0.18	1.64
3	2016-17	0.38	1.68
4	2015-16	0.42	1.73
5	2014-15	0.63	1.73
MIN		-0.18	1.64
MAX		0.63	1.73
AVERAGE		0.254	1.694
SD		0.327	0.037

As per table no.5 it has found that bank wise highest value, lowest value, average value, standard deviation of return on assets of selected banks. HDFC bank has highest average value is 1.694 compare to SBI value is 0.254. Return on assets highest value 0.63 of SBI and HDFC bank value is 1.73. Return on assets lowest value of SBI bank (-0.18) and HDFC bank value is 1.64. Return on assets Standard deviation 0.327 value of SBI and 0.037 is a value of HDFC bank. After analyzing whole data from table 3, it clearly indicates that Return on assets of HDFC bank is far better as compare to the SBI**.**

- Null hypothesis (H0): There is no significant relationship between Return on Assets ratio of selected banks.
- Alternative hypothesis (H1): There is significant relationship between Return on Assetsratio of selected banks.

Table no. 6 t-Test	
Pearson Correlation	0.851
P(T<=t) one-tail	0.000
t Critical one-tail	2.132
P(T<=t) two-tail	0.000
t Critical two-tail	2.776

Above table no.6 show the result of t-test an 5% significant level of t-test value of one tail (2.132) and t calculate value (0.000) hence table value is more than the calculate value. So, the null hypothesis is accepted. T-table value of two tail (2.776) and calculate value (0.000) hence table value is more than the calculate value. So, the null hypothesis is accepted. The Pearson correlation(r) is 0.851. The r is close 0; it means there is no relationship between the variables. The r is negative it means that is cost gets larger, the revenue gets smaller. It is an inverse correlation.

Table no. 7 Return on Equity / Networth (%)

Sr. no.	Year	SBI	HDFC
1	2018-19	0.39	14.12
2	2017-18	-3.37	16.45
3	2016-17	6.69	16.26
4	2015-16	6.89	16.91
5	2014-15	10.2	16.47
MIN		-3.37	14.12
MAX		10.2	16.91
AVERAGE		4.16	16.042
SD		5.505	1.101

As per table no.7 it has found that bank wise highest value, lowest value, average value, standard deviation of Return on Equity / Networth of selected banks. HDFC bank has average value is 16.042 compare to SBI value is 4.16. Return on Equity / Networth highest value 10.2 of SBI and HDFC bank value is 16.91. Return on Equity / Networth lowest value of SBI bank (-3.37) and HDFC bank value is 14.12. Return on Equity / Networth Standard deviation 5.505 values of SBI

and 1.101 is a value of HDFC bank. After analyzing whole data from table 4, it clearly indicates Return on Equity / Networth of HDFC bank is far better as compare to the SBI.

- Null hypothesis (H0): There is no significant relationship between Return on Equity / Networth ratio of selected banks.
- Alternative hypothesis (H1): There is significant relationship between Return on Equity / Networth ratio of selected banks.

Table no. 8 t-Test	
Pearson Correlation	0.399
P(T<=t) one-tail	0.003
t Critical one-tail	2.132
P(T<=t) two-tail	0.007
t Critical two-tail	2.776

Above table no.8 show the result of t-test an 5% significant level of t-test value of one tail (2.132) and t calculate value (0.003) hence table value is more than the calculate value. So, the null hypothesis is accepted. T-table value of two tail (2.776) and calculate value (0.007) hence table value is more than the calculate value. So, the null hypothesis is accepted. The Pearson correlation(r) is 0.399 the r is close 0, it means there is no relationship between the variables. The r is negative it means that is cost gets larger, the revenue gets smaller. It is an inverse correlation**.**

FINDINGS:

- The Net Profit Margin is positive of the selected bank and period. And the Null hypothesis (H0) is Accepted.
- The Operating Profit Margin is positive of the selected bank and period. And the Null hypothesis (H0) is Accepted.
- The Return on Assets is positive of the selected bank and period. And the Null hypothesis (H0) is Accepted.
- The Return on Equity is positive of the selected bank and period. And the Null hypothesis (H0) is Accepted.

SUGGESTIONS:

Based on above findings of the study of selected public and private sector bank performance is good during the selected study years. The selected public and private sector bank is no more requirements to changes in capital structure, profit margin, investment and turnover.

CONCLUSION:

This study examines the relationship between the profitability and productivity of Indian commercial banks, both public and private sector banks. An analysis of the overall profitability and productivity indicators of banks reveals that public and private sector banks are profitable. With increasing competition in the banking sector, profitability and productivity have become the biggest challenge for Indian commercial banks. Banks should explore every possibility for improvement and increase profitability. Efforts should be made to control costs and use resources more efficiently.

BIBLIOGRAPHY:

1. https://www.sbi.co.in/web/about-us
2. Dr. D. Mahila Vasanthi Thangam, Salini. K. T (2016), "Profitability Analysis of Selected Public and Private Banks in India" International Journal of Scientific Engineering and Applied Science (IJSEAS) – Volume-2, Issue-2, February 2016.
3. S. Ayyappan and M. Sakthivadivel (2013), "Profitability Analysis of Selected Public and Private Sector Banks in India" Asian Journal of Managerial Science ISSN 2249-6300 Vol. 2 No. 1, 2013.
4. J. Kumar (2018),"Management Efficiency and Profitability of Selected Indian Public and Private Sector Banks" International Journal of Pure and Applied Mathematics Volume 119 No. 15 2018.
5. Ramanjeet Kaur (2018),"A Comparative Study on the Performance of Selected Public Sector and Private Sector Banks in India" International Journal of Management Studies Vol.–V, Issue –4(6), October 2018.

3

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર : એક પરિચયાત્મક અભ્યાસ

સોંલકી ચંદનબેન.એન.
શિક્ષણ વિભાગ, સૌરાષ્ટ યુનિવર્સીટી, રાજકોટ

ભીમરાવ રામજી આંબેડકર(૧૪ એપ્રિલ ૧૮૯૧ – ૬ ડીસેમ્બર ૧૯૫૬) એક કાયદાશાસ્ત્રી, રાજનેતા, તત્વચિંતક, નૃવંશશાસ્ત્રી, ઈતિહાસકાર અને અર્થશાસ્ત્રી તેમજ અનેક વિષયનાજ્ઞાતાહતા. તેઓ**ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર**ના હુલામણા નામથી પણ જાણીતા છે. તેઓએ ભારતમાંબૌદ્ધ પુનર્જાગરણ આંદોલનની શરૂઆત કરી. તેઓએ ભારતીય બંધારણ સભામાં નિભાવેલી જવાબદારીનેકારણે તેમને 'બંધારણના ઘડવૈયા' તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. તેઓ ભારતના પ્રથમ કાયદામંત્રીહતા.

પિતા	રામજી મલોજી સકપાલ
જન્મ	૧૪ એપ્રિલ, ૧૮૯૧
મૃત્યુ	૬ ડિસેમ્બર, ૧૯૫૬, દિલ્હી
અભ્યાસનું સ્થળ	મુંબઇ વિશ્વવિદ્યાલય, કોલંબિયા વિશ્વવિદ્યાલય, **London School of Economics and Political Science,** એલફીસ્ટન મહાવિદ્યાલય, **Grays Inn Gardens Railings And Wall On North Side**
વ્યવસાય	અર્થશાસ્ત્રી, રાજકારણી
કાર્યો	**Annihilation of Caste, Castes in India: Their Mechanism, Genesis and Development, Who Were the Shudras?**,બુદ્ધ અને તેમનો ધમ્મ, **Waiting for a Visa.**
રાજકીય પક્ષ	રિપબ્લિકન પાર્ટી ઑફ ઇન્ડિયા
જીવનસાથી	રામબાઇ ભીમરાવ આંબેડકર, સવિતા આંબેડકર
પદ	**Minister of Law and Justice** (૧૯૪૭-૧૯૫૧)**, member of the Advisory Committee of the Constituent Assembly of India** (૧૯૪૭-)

***જન્મ અને બાળપણ**

- ડૉ. ભીમરાવ રામજી આંબેડકરનો જન્મ ૧૪મી એપ્રિલ ૧૮૯૧માં મહુ,મધ્યપ્રદેશ (તે સમયના સેન્ટ્રલ પ્રોવિન્સ) મુકામે એક સામાન્ય અછૂત ગણાતા મહાર કુટુંબમાં થયો હતો.
- તેમના પિતાનું નામ રામજી માલોજી સકપાલ અને માતાનું નામ ભીમાબાઈ હતું.
- ભીમરાવ આંબેડકર એ રામજી સકપાલના૧૪સંતાનોમાંનું છેલ્લું સંતાન હતા.
- ભીમરાવના પિતા મિલિટરીમાં સુબેદારના હોદ્દા પર હતા. લશ્કરની શાળામાં તેઓ હેડ માસ્ટર હતા.
- નાનપણથી જ બાળક ભીમરાવમાં માતાપિતાના સંસ્કારો ઉતર્યા.
- જયારે ભીમરાવ ૬ વર્ષની ઉંમરના થયા ત્યારે તેમની માતા ભીમાબાઈનું અવસાન થયું.

*શિક્ષણ

- ભીમરાવનીપ્રાથમિક કેળવણીની શરુઆત થઇ.
- ભીમરાવના પિતાની અટક સકપાલ હતી. તેઓ મૂળ મહારાષ્ટ્રના રત્નાગીરી જિલ્લાના આંબાવાડે ગામના વતની હતા. તેથી નિશાળમાં ભીમરાવની અટક આંબાવડેકર રાખવામાં આવેલી.
- પરંતુ નિશાળના એક શિક્ષક કે જે ભીમરાવનેખુબ ચાહતા હતા, તેમની અટક આંબેડકર હતી તેથી તેમણે ભીમરાવની અટક નિશાળના રજીસ્ટરમાં સુધારીને આંબાવડેકરને બદલે આંબેડકર રાખી.
- શરૂઆતની પ્રાથમિક કેળવણી ભીમરાવે મુશ્કેલીઓ વચ્ચે પૂરી કરી.
- અસ્પૃશ્યતાનાકારણે તેઓએ ઘણું જ સહન કરવું પડ્યું.
- ભીમરાવના પિતાને મુંબઈમાં રહેવાનું થયું એટલે ભીમરાવે હાઈસ્કૂલનુંશિક્ષણ મુંબઈની એલીફન્સ્ટન હાઈસ્કૂલમાં લીધું અને સને ૧૯૦૭માં મેટ્રિકની પરિક્ષા પસાર કરી.
- મેટ્રિક પાસ થયા પછી ભીમરાવના લગ્ન “રામી” નામની બાળા સાથે થયા. જેનું નામ ભીમરાવે પાછળથી“રમાબાઈ” રાખ્યું.
- ભીમરાવના કોલેજ શિક્ષણ માટે વડોદરાના મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડે સ્કોલરશીપની વ્યવસ્થા કરી, અને ભીમરાવ મુંબઈની પ્રખ્યાત એલીફન્સ્ટનકોલેજમાં દાખલ થયા.

- ભીમરાવે ઈ.સ. ૧૯૧૨માં અંગ્રેજી મુખ્ય વિષય સાથે મુંબઈ યુનિવર્સીટીની બી.એ.ની પરીક્ષા પસાર કરી.
- સ્નાતક થયા પછી ભીમરાવ વધુ અભ્યાસ કરી શકે એવા એમના કુટુંબના સંજોગો રહ્યા ન હતા.
- વડોદરાના મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડે ભીમરાવની નિમણૂંક રાજ્યના લશ્કરમાં એક લશ્કરી અધિકારી તરીકે કરી.
- વડોદરામાં યુવાન ભીમરાવે આભડછેટના લીધે ખુબજ હેરાન થવું પડ્યું. આ સમયે તા. ૨ ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૩ના રોજ ભીમરાવના પિતા રામજી સકપાલનું અવસાન થયું.
- ભીમરાવને નોકરીને તિલાંજલિ આપવી પડી. પિતાનું મૃત્યુના કારણે મહત્વાકાંક્ષી ભીમરાવને ખુબજ દુઃખ થયું.
- આસમયે વડોદરાના મહારાજા શ્રી સયાજીરાવ ગાયકવાડ કેટલાક તેજસ્વી અછૂત વિદ્યાર્થીઓને પોતાના ખર્ચે, ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે, અમેરિકા મોકલવા માંગતા હતા. ભીમરાવની એ માટે પસંદગી થઇ.
- આમ સને ૧૯૧૩ના જુલાઇના ત્રીજા અઠવાડિયામાં ભારતનો એક અછૂત વિદ્યાર્થી વિદ્યાના ગહન શિખરો સર કરવા ન્યુયોર્ક પહોંચી ગયો.
- અમેરિકાની પ્રખ્યાત કોલમ્બિયા યુનિવર્સીટીમાં ભીમરાવે ખંતપૂર્વક અભ્યાસ શરુ કર્યો.
- અભ્યાસના પરિપાક રૂપે ભીમરાવે 'પ્રાચીન ભારતીય વ્યાપાર' વિષય ઉપર મહાનિબંધ લખી ૧૯૧૫માં કોલમ્બિયા યુનિવર્સીટીની એમ.એ.ની ઉચ્ચ પદવી પ્રાપ્ત કરી.
- ત્યારબાદ સતત અભ્યાસ ચાલુ રાખી ૧૯૧૬માં એમણે પી.એચ.ડી. માટે'બ્રિટીશ ભારતમાં મુલ્કી અર્થવ્યવસ્થાનો વિકાસ' વિષય ઉપરનો મહાનિબંધ કોલમ્બિયા યુનિવર્સીટીને રજુ કરી દીધો અને સર્વોચ્ચ એવી પી.એચ.ડી.ની ડીગ્રી મેળવવા ભાગ્યશાળી બન્યા.
- આમ આંબેડકર હવે ડૉ. આંબેડકર બની ગયા.
- હજુ એમની જ્ઞાન માટેની ભૂખ સંતોષાયેલી નહતી. સને ૧૯૧૬માં તેઓ અમેરિકાથી ઇંગ્લેન્ડ ગયા.

- લંડનમાં કાયદાનો અભ્યાસ શરુ કર્યો સાથે સાથે એમણે અર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ પણ ચાલુ જ રાખ્યો.
- પરંતુ પ્રતિકુળ સંજોગોને અને આર્થિક તેમજકોંટુંબિક મુશ્કેલીઓનેકારણે વિદ્યાભ્યાસ છોડી તેમને ભારત પાછા ફરવું પડ્યું.
- ઇંગ્લેન્ડથીપાછા આવ્યા પછી તેઓ વડોદરા નોકરી માટે ગયા. મહારાજા ગાયકવાડે આંબેડકરની નિમણૂંક વડોદરા રાજ્યના મીલીટરી સેક્રેટરી તરીકે કરી.
- પરંતુ મુશ્કેલીઓ આભડછેટ અને અપમાનોના લીધે તેઓ વડોદરામાં સ્થિર થઇ શક્યા નહિ, ફરીવાર વડોદરાને તેમણે છેલ્લી સલામ કરી વિદાય લીધી.
- ડૉ. આંબેડકર હિંમત હારી જાય તેવા પોચા નહોતા. તેમના પ્રયત્નોને સફળતા મળી ૧૯૧૮માં, મુંબઈની સિડનહામ કોલેજમાં તેઓ પ્રોફેસર તરીકે જોડાયા.
- અર્થિક ભીંસ ઓછી થવાથી અને થોડા પૈસા બચાવીને તેમજ કેટલીક રકમની મિત્રો પાસેથી વ્યવસ્થા કરીને ફરીવાર ડૉ. આંબેડકર ઇંગ્લેન્ડ ગયા, અને કાયદાનો તથા અર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ ચાલુ રાખ્યો.
- ડૉ. આંબેડકરની ઇંગ્લેન્ડની સફર પહેલા તેમના પત્ની રમાબાઈએ ૧૯૨૦માં એક બાળકને જન્મ આપ્યો. જેનું નામયશવંત રાખવામાં આવ્યું, બીજા બે સંતાનો થયા પરંતુ તે જીવી શક્યા નહિ.
- ૧૯૨૩માં ડૉ. આંબેડકર બેરિસ્ટર થયા. આજ વખતે ડૉ. આંબેડકરને તેમના મહાનિબંધ "રૂપિયાનો પ્રશ્ન" એ વિષય ઉપર લંડન યુનિવર્સીટી એ"ડૉકટર ઓફ સાયન્સ"ની ઉચ્ચ ડીગ્રી એનાયત કરી.
- લંડનમાં અભ્યાસ પૂર્ણ થવાથી ડૉ. આંબેડકર જર્મની ગયા અને ત્યાં પ્રખ્યાત બોન યુનિવર્સીટીમાં વિદ્યાભ્યાસ શરુ કર્યો. પરંતુ જર્મનીમાં તેઓ લાંબો સમય રહી શક્યા નહિ. તેમને ભારત પાછા ફરવું પડ્યું.
- જુન ૧૯૨૮માંડૉ. આંબેડકરમુંબઈનીગવર્ન્મેન્ટ લો કોલેજમાં પ્રોફેસર તરીકે જોડાયા તેઓ કાયદાના અભ્યાસમાં નિપુણ હતા. તેઓ વિદ્યાર્થીઓમાં ઘણાજ પ્રિય થયા.

- આ સમયે "સાયમનકમીશન" ને મદદરૂપ થવા બ્રિટીશ ભારતમાં જુદી જુદી પ્રાંતીય સમિતિઓની રચના કરવામાં આવી.
- તા. ૩ ઓગસ્ટ ૧૯૨૮માં સરકારે ડૉ. આંબેડકરને મુંબઈની કમિટીમાં નીમ્યા. મુંબઈની ધારાસભામાં અને બહાર જાહેર સભાઓમાં ડૉ. આંબેડકરનો અવાજ ગાજવા લાગ્યો.
- ૨૩ ઓક્ટોબર ૧૯૨૮ના રોજ ડૉ. આંબેડકર"સાયમન કમીશન" સમક્ષ અછૂતોના પ્રાણ પ્રશ્નો અને તેના નિરાકરણ ઉપર રજૂઆત કરી આજ સમયે તેમણે એક એજ્યુકેશન સોસાયટીની સ્થાપના કરી.
- મજુર ચળવળના પણ તેઓ પ્રણેતા બન્યા અને એમના હક્કો તથા સગવડો બાબતમાં ઘણાજ પ્રયત્નો કર્યા. ડૉ. આંબેડકરનું નામ હવે દેશભરમાં જાણીતું થઇ ગયું હતું.

* વિગત

- એક ગરીબ મહાર પરિવારમાં જન્મેલા ભીમરાવે ભારતની વર્ણવ્યવસ્થાનાં નામે ઓળખાતી સામાજિક ભેદભાવની પરંપરા વિરુદ્ધ ઝુંબેશ ચલાવી હતી.
- તેમણે બૌદ્ધ ધર્મનો અંગીકાર કર્યો અને લાખો દલિતોને નવયાન બૌદ્ધ સંપ્રદાયમાં ધર્મ પરીવર્તન કરવા માટે પ્રેર્યા.
- આંબેડકરને મરણોપરાંત ભારતનાં સર્વોચ્ચ નાગરિક પુરસ્કાર ભારતરત્નથી ૧૯૯૦માં નવાજવામાં આવ્યા હતા.
- તેઓ શરૂઆતનાં ગણ્યાગાંઠ્યા દલિત સ્નાતકોમાંના એક હતા. તેમને તેમનાં કાયદાશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર અને રાજનીતિશાસ્ત્રનાં સંશોધન માટે કોલમ્બિયા યુનિવર્સિટી અને લંડન સ્કૂલ ઓફ ઇકોનોમિક્સ દ્વારા ડોક્ટરેટની પદવી એનાયત કરવામાં આવી હતી.
- આમ એક વિદ્વાન તરીકે નામના કાઢ્યા પછી તેઓએ થોડા સમય માટે વકીલાત કરી હતી.
- ત્યારબાદ તેઓએ ભારતનાં દલિતોના રાજનૈતિક હકો અને સામાજિક સ્વતંત્રતા માટે લડત આદરી હતી.

* પ્રથમ ગોળમેજી પરિષદમાં

- ભારતનાં ઇતિહાસમાં અન્ય અગત્યની સાલોની માફક ૧૯૩૦ની સાલ ઘણી જ અગત્યની છે. ૧૯૩૦ માં સાયમન કમિશન રીપોર્ટ બહાર પડ્યો અને બ્રિટીશ સરકાર અને ભારતનાં રાજકીય નેતાઓની વચ્ચેની લડતની શરૂઆત થઇ પ્રાંતીય સ્વાયત્તતા પ્રતિ દેશ આગળ વધે એવા ચિન્હો જણાતા હતા.
- ધારાસભ્યોમાં બેઠકોની ફાળવણી બાબતમાં કોંગ્રેસ પક્ષ, મુસ્લિમ લીગ અને ડૉ. આંબેડકર વચ્ચે મતભેદ રહ્યા અને એકમતી સધાય શકી નહિ. આ મડાગાંઠનો તોડ લાવવા બ્રિટીશ સરકારે લંડનમાં બધા જ પક્ષોનાં નેતાઓની એક ગોળમેજી પરિષદ બોલાવી.
- ૬ ડીસેમ્બર ૧૯૩૦ માં ભારતનાં વાઈસરોય તરફથી ગોળમેજી પરિષદમાં હાજર રહેવા ડૉ. આંબેડકરને આમંત્રણ મળ્યું.
- આ પરિષદમાં ડૉ. આંબેડકરે ભારતનાં અછૂતોના પ્રશ્નોની વિશદ (ઉંડાણપૂર્વક) અને તલસ્પર્શી રજૂઆત કરી તેમને ખાસ કરીને અછૂતોના રાજકીય અને સામાજિક હક્કો માટે બ્રિટીશ સરકાર પાસે બાંહેધરી માંગી.
- ડૉ. આંબેડકરની રજૂઆતે પરિષદનાં પ્રતિનિધિઓ ઉપર ઊંડી અસર કરી. ડૉ. આંબેડકર એક બાહોશ અને નીડર વક્તા હતા.
- ડૉ. આંબેડકર તેઓ કડવું પણ સત્ય બોલતા. ડૉ. આંબેડકર ભારત પાછા ફર્યા અને તેમનાં કાર્યમાં મશગુલ બની ગયા.

* ગાંધીજી સાથે પ્રથમ મુલાકાત

- તા. ૧૪ મી ઓગષ્ટ ૧૯૩૧માં ડૉ. આંબેડકર અને ગાંધીજીની પ્રથમ મુલાકાત થઇ.
- ૭ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૧માં લંડનમાં બીજી ગોળમેજી પરિષદ મળી અને એમાં ડૉ. આંબેડકર અન્ય ભારતીય નેતાઓ સાથે હાજર રહ્યા.
- ડૉ. આંબેડકર અછૂતોના ઉદ્ધાર માટે અલગ મતાધિકાર અને અલગ અનામત બેઠકોની માંગણી કરી.
- ડૉ. આંબેડકર અને ગાંધીજી વચ્ચે આ બાબતમાં દલીલો થઇ અને છેવટે ઉગ્ર મતભેદ થયા.

- ગાંધીજી મુસ્લિમો સાથે એકમત સાધવામાં નિષ્ફળ ગયા. ડૉ. આંબેડકર પણ તેમની માંગણીઓમાં મક્કમ રહ્યા. બીજી ગોળમેજી પરિષદ ભાંગી પડી.
- બીજી ગોળમેજી પરિષદમાં ગાંધીજીનો વિરોધ કરવાથી અને તેમની અલગ મતાધિકારની માંગણીના લીધે ડૉ. આંબેડકર ઘણા જ અપ્રિય થયા.
- સમાચારપત્રોએ ડૉ. આંબેડકર ઉપર ટીકાઓની ઝડી વરસાવી અને કોંગ્રેસનાં નેતાઓએ તેમનાં કૃત્યને વખોડી કાઢ્યું.
- આમ છતાં ડૉ. આંબેડકર ભારતનાં અછૂતોના પ્રશ્નો સફળ અને સાચી રીતે રજુ કરવામાં શક્તિમાન થયા. લંડનથી પાછા આવ્યા પછી ડૉ. આંબેડકર દેશનાં જુદા જુદા ભાગોમાં જ્યાં જઇ શક્યા ત્યાં ગયા અને દલિતોની અસંખ્ય મિટીંગો અને પરિષદોનું આયોજન કરીને અને અછૂત-સમાજને જાગૃત કર્યો.

*** લોકનેતા**

- ૧૪મી ઓગષ્ટ ૧૯૩૨ નાં રોજ બ્રિટીશ વડાપ્રધાને "કોમ્યુનલ એવોર્ડ" ની જાહેરાત કરી. એમાં ડૉ. આંબેડકરની માંગણીઓને ન્યાય આપવામાં આવ્યો હતો. જે ડૉ. આંબેડકરની સફળતા હતી.
- આ એવોર્ડનાં વિરોધમાં ગાંધીજીએ તા. ૨૦મી સપ્ટેમ્બરે પુના જેલમાં આમરણાંત ઉપવાસ શરુ કર્યા. આખાયે દેશનું ધ્યાન ડૉ. આંબેડકર ઉપર કેન્દ્રિત થયું. ગાંધીજીનું જીવન ભયમાં હતું.
- દેશનાં નેતાઓ વચ્ચે મંત્રણાઓ થઇ. ડૉ. આંબેડકરની ગાંધીજી સાથે મુલાકાત થઇ. ગાંધીજી, હિંદુ નેતાઓ અને ડૉ. આંબેડકર વચ્ચે છેવટે ૨૪ સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૨માં પુના કરાર થયા અને સમાધાન થયું.
- ગાંધીજીએ ૨૬ સપ્ટેમ્બરે ઉપવાસનાં પારણા કર્યા. ત્રીજી અને છેલ્લી ગોળમેજી પરિષદ ૧૭ નવેમ્બર ૧૯૩૨માં મળી.
- ડૉ. આંબેડકર હવે રાજકારણના સારા એવા અનુભવી થઇ ગયા હતા. ડૉ. આંબેડકરને પ્રથમથી જ પ્રખ્યાત પુસ્તકો વાંચવાનો અને સંગ્રહ કરવાનો શોખ હતો.
- ડૉ. આંબેડકરે, દાદર, મુંબઇમાં રહેવા માટે અને ઘણા પુસ્તકોની વિશાળ પ્રાઇવેટ લાઇબ્રેરી ઉભી કરવા 'રાજગૃહ' નામનું સુંદર મકાન બંધાવ્યું.

- ડૉ. આંબેડકર હવે લોકનેતા બની ગયા હતા. એઓ હંમેશા પ્રવૃત્તિમય રહેતા હતા. દલિત સમાજનાં કાર્યોના કારણે તેઓ તેમની પત્ની તેમજ પુત્ર ઉપર ખાસ ધ્યાન રાખી શકતા નહિ.
- ૧ જુન ૧૯૩૫માં મુંબઇની સરકારે ડૉ. આંબેડકરની નિમણૂંક સરકારી લો કોલેજ મુંબઇનાં પ્રિન્સીપાલ તરીકે કરી. અનેક પ્રવૃત્તિ સાથે સંકળાયેલા હોવા છતાં ડૉ. આંબેડકરે પ્રિન્સીપાલ તરીકેની ફરજો સફળ રીતે બજાવી. ઓગષ્ટ ૧૯૩૬માં ડૉ. આંબેડકરે ઈન્ડીપેન્ડન્ટ લેબર પાર્ટી (સ્વતંત્ર મજૂર પક્ષ) ની સ્થાપના કરી.
- ૧૯૩૭ની ચૂંટણીમાં ડૉ. આંબેડકર ધારાસભામાં ચૂંટાઇ આવ્યા. અને ત્યાં તેમને પ્રભુત્વ જમાવ્યું. ઓક્ટોબર ૧૯૩૯માં નહેરુની ડૉ. આંબેડકર સાથે પ્રથમ મુલાકાત થઇ.
- ૧૯૪૦માં ડૉ. આંબેડકરનું પુસ્તક "પાકિસ્તાન ઉપર વિચારો" પ્રકાશિત થયું.
- જુલાઇ ૧૯૪૧માં ડૉ. આંબેડકર ભારતનાં વાઇસરોયની એક્ઝીક્યુટીવ કાઉન્સીલમાં પ્રતિનિધિ નિમાયા.
- ડૉ. આંબેડકરે સ્વબળે અને સમાજનાં ટેકા સાથે ઉચ્ચ હોદ્દાઓ મેળવવા ચાલુ રાખ્યા. ૧૪મી એપ્રિલ ૧૯૪૨માં અખિલ ભારતીય ધોરણે દલિત સમાજે ડૉ. આંબેડકરની ૫૦મી વર્ષગાંઠની ઉજવણી કરી અને તેમને અભિનંદન અને આશીર્વાદ આપ્યા.
- ૨૦ જુલાઇ ૧૯૪૨માં ડૉ. આંબેડકરે ભારતનાં વાઇસરોયની કેબીનેટ માં લેબર મેમ્બર તરીકેનો ચાર્જ સંભાળી લીધો.
- સરકારનાં લેબર મેમ્બર તરીકે તેમણે "પીપલ્સ એજ્યુકેશન સોસાયટી" નાં નેજા હેઠળ મુંબઇમાં સિદ્ધાર્થ કોલેજની શરૂઆત કરી.
- આમ ડૉ. આંબેડકરે જીવનના વિવિધ ક્ષેત્રોમાં તેમનો નમ્ર ફાળો આપવા કોશિષ કરી. વળી ડો. આંબેડકરે "શુદ્રો કોણ હતા?" નામનું પુસ્તક લખ્યું અને તે પ્રકાશિત કરાવ્યું.

*** બૌદ્ધ ધર્મ અંગીકાર**

- ડૉ. આંબેડકરે વિશ્વનાં મહાન ધર્મોનો ઊંડો અભ્યાસ કર્યો હતો. ત્યારબાદ તેમને બુદ્ધ અને તેમનો ધમ્મ પુસ્તક લખી પ્રસિદ્ધ કર્યું.

- તેઓની ભૂતકાળની પ્રતિજ્ઞા 'હું હિંદુ ધર્મમાં જનમ્યો એ મારા હાથની વાત નહોતી પણ હું હિંદુ ધર્મમાં રહી ને મરીશ નહી.'
- તે પ્રમાણે ૧૪ ઓક્ટોબર ૧૯૫૬નાં રોજ ડૉ. આંબેડકરે નાગપુર દીક્ષાભૂમિમાં ૬,00,000 દલિતો સાથે નવયાન બૌદ્ધ ધર્મનો અંગીકાર કર્યો.
- દુનિયાનાં ઇતિહાસમાં આવા ધર્મ પરિવર્તનો ખૂબ જ ઓછા જોવા મળે છે. તેઓએ દલિતોને ૨૨ પ્રતિજ્ઞાઓ આપી. જે નીચે મુજબ છે :

1) હું બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશમાં કોઇ વિશ્વાસ નહી કરુ અને ન તો હું તેની પૂજા કરીશ.

2) હું રામ અને કૃષ્ણ, જે ભગવાનનાં અવતાર માનવામાં આવે છે. હું કોઇ આસ્થા નહીં રાખું અને ન તો હું તેની પૂજા કરીશ.

3) હું ગૌરી ગણપતિ અને હિન્દુઓનાં અન્ય દેવી-દેવતાઓમાં આસ્થા નહી રાખું અને ન તો હું તેમની પૂજા કરીશ.

4) હું ભગવાનના અવતારમાં વિશ્વાસ કરતો નથી.

5) હું ન તો એ માનુ છું અને ન તો માનીશ કે ભગવાન બુદ્ધ વિષ્ણુનાં અવતાર હતા. હું આને પાગલપન અને ખોટો પ્રચાર માનું છું.

6) હું શ્રદ્ધા (શ્રાદ્ધ) માં ભાગ નહી લઉ અને ન તો હું પિંડ-દાન કરીશ.

7) હું બુદ્ધનાં સિદ્ધાંતો અને ઉપદેશોનું ઉલ્લંઘન કરનારા રીત પર કાર્ય નહી કરું.

8) હું બ્રાહ્મણો દ્વારા નિષ્પાદિત થનારા કોઇ પણ સમારંભને સ્વીકાર નહી કરું.

9) હું મનુષ્યની સમાનતામાં વિશ્વાસ કરું છું.

10) હું સમાનતા સ્થાપિત કરવાનો પ્રયાસ કરીશ.

11) હું બુદ્ધનાં આષ્ટાંગિક માર્ગનું અનુસરણ કરીશ.

12) હું બુદ્ધ દ્વારા નિર્ધારિત પરમિતોનું પાલન કરીશ.

13) હું બધા જીવિત પ્રાણીઓ પ્રત્યે દયા અને પ્રેમભરી દયાળુતા રાખીશ.

14) હું ચોરી નહી કરું.

15) હું ખોટું નહી બોલું.

16) હું કામુક પાપો નહી કરું.

17) હું દારૂ ડ્રગ્સ જેવા માદક પદાર્થોનું સેવન નહી કરું.

18) હું મહાન આષ્ટાંગિક માર્ગનાં પાલનનો પ્રયાસ કરીશ અને સહાનુભૂતિ અને પ્રેમભરી દયાળુતાનું દૈનિક જીવનમાં અભ્યાસ કરીશ.

19) હું હિન્દુ ધર્મનો ત્યાગ કરું છું જે માનવતા માટે હાનિકારક છે અને ઉન્નતિ અને માનવતાનાં વિકાસમાં બાધક છે કારણ કે આ અસમાનતા પર આધારિત છે અને સ્વધર્મનાં રૂપમાં બૌદ્ધ ધર્મને અપનાવું છું.

20) હું દ્રઢતા સાથે એ વિશ્વાસ કરું છું કે બુદ્ધનો ધર્મ જ સાચો ધર્મ છે.

21) મને વિશ્વાસ છે કે હું ફરીથી જન્મ લઇ રહ્યો છું. (આ ધર્મ પરિવર્તન દ્વારા)

22) હું ગંભીરતા અને દ્રઢતા સાથે જાહેર કરું છું કે હું ધર્મ પરિવર્તન પછી પોતાના જીવનનાં બુદ્ધનાં સિદ્ધાંતોનો અને શિક્ષાઓ અને તેમનાં ધર્મ મુજબ માર્ગદર્શન કરીશ.

- આ પ્રતિજ્ઞાઓ દલિતોને અંધ શ્રદ્ધા અને વિરોધાભાસથી જાગૃત કરવા માટે આપી.

* બંધારણનાં ઘડવૈયા

- ૧૯૪૬માં વચગાળાની સરકાર રચવાનો તેમજ બંધારણસભા બોલાવી ભારતનું બંધારણ ઘડવાનો નિર્ણય લેવાયો. ડૉ. આંબેડકરભારતની બંધારણસભામાં ચૂંટાયા.
- ૯ ડીસેમ્બર ૧૯૪૬માં પ્રથમવાર બંધારણસભા દિલ્હીમાં મળી. ડૉ. આંબેડકર ભારતનાં બંધારણનાં માળખા તેમજ લઘુમતી કોમનાં હક્કો વિશે સચોટ વિચારો વ્યક્ત કર્યા.
- ૨૯ એપ્રિલ ૧૯૪૭માંબંધારણ સભાએ અશ્પૃશ્યતાને કાયદા દ્વારા ભારતભરમાંથીનાબુદ થયેલી જાહેર કરી.
- હિંદુ-મુસ્લિમ એકતા સાધી શકાઇ નહિ. છેવટે ભારતનાં ભાગલા નિશ્ચિત બન્યા. ભારત-પાકિસ્તાન અલગ દેશો અસ્તિત્વમાં આવ્યા.
- ૩ ઓગષ્ટ ૧૯૪૭માં ભારતની વચગાળાની સરકાર રચાઇ. ભારતની વચગાળાની સરકારમાં ડૉ. આંબેડકર ભારતનાં પ્રથમ કાયદા પ્રધાન બન્યા.

- ૨૯ ઓગષ્ટે ડો. આંબેડકરની ભરતનાં બંધારણીય ડ્રાફ્ટીંગ કમિટીનાં પ્રમુખ તરીકે વરણી થઇ. એક અછૂત કહેવાતા વ્યક્તિની દેશનું બંધારણ ઘડવા માટે પસંદગી થાય એ ખરેખર એ સમયમાં ખૂબ જ અગત્યની વાત હતી.
- અનેક મુશ્કેલીઓ અને નાદુરસ્ત તબિયત વચ્ચે પણ ડો. આંબેડકર અને બંધારણ સમિતિએ ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૮નાં છેલ્લા અઠવાડીયામાં ભારતનાં બંધારણની કાચી નકલ તૈયાર કરી અને બંધારણ સભાના પ્રમુખ ડૉ. રાજેન્દ્ર પ્રસાદને સુપ્રત કરી.
- ડૉ. આંબેડકરે ૧૫ એપ્રિલ, ૧૯૪૮માંડૉ. શારદા કબીર સાથે લગ્ન કર્યા. પત્ની ડોક્ટર હોવાથી તેમની બગડેલી તબિયતમાં ઘણો સુધારો આવ્યો અને તેમનું કાર્ય ફરીથી ચાલુ કર્યું.
- ભારતનાં બંધારણનાં કાચા મુસદ્દાને દેશનાં લોકોની જાણ માટે અને તેઓનાં પ્રત્યાઘાતો જાણવા માટે ૬ માસ સુધી જાહેરમાં મૂકવામાં આવ્યો.
- ૪ નવેમ્બર ૧૯૪૮નાં રોજ ડૉ. આંબેડકરે ભારતનાં બંધારણને બંધારણસભાની બહાલી માટે રજુ કર્યું. મુખ્યત્વે બંધારણમાં ૩૧૫ કલમો અને ૮ પરિશિષ્ટ હતા.
- ૨૬ નવેમ્બર ૧૯૪૯નાં રોજ ભારતની બંધારણ સભાએ દેશનું બંધારણ પસાર કર્યું. આ વખતે બંધારણસભાનાં પ્રતિનિધિઓ તેમજ ડૉ. રાજેન્દ્ર પ્રસાદે ડૉ. આંબેડકરની સેવા અને કાર્યનાં મુક્ત કંઠે વખાણ કર્યા.
- ૨૬ જાન્યુઆરી, ૧૯૫૦થી ભારતનું બંધારણ અમલમાં આવ્યું અને દેશ પ્રજાસત્તાક બન્યો.
- ૧૯૫૨માં સ્વતંત્ર ભારતની પ્રથમ સામાન્ય ચૂંટણીમાં ડૉ. આંબેડકર મુંબઇમાંથી સંસદની ચૂંટણી માટે ઉભા રહ્યા પરંતુ શ્રી કાજરોલકર સામે તેમની હાર થઇ.
- માર્ચ ૧૯૫૨માં ડૉ. આંબેડકર મુંબઇની ધારાસભાની બેઠક ઉપર રાજ્ય સભાનાં સભ્ય તરીકે ચૂંટાઇ આવ્યા અને રાજ્યસભાનાં સભ્ય બન્યા.
- ૧ જૂન ૧૯૫૨એ તેઓ ન્યૂયોર્ક ગયા અને ૫ જૂન ૧૯૫૨નાં દિવસે કોલમ્બિયા યુનિવર્સિટીએ એમને સર્વોચ્ચ એવી "ડોક્ટર એટ લો" ની પદવી આપી.
- ૧૨ જાન્યુઆરી ૧૯૫૩ને દિવસે ભારતની ઓસ્માનિયા યુનિવર્સિટીએ ડૉ. આંબેડકરને "ડોક્ટર ઓફ લીટરેચર" ની ઉચ્ચ પદવી આપી.

- તેઓની ખરાબ તબિયતને કારણે તેઓ બહુ લાંબુ જીવી શક્યા નહી. ૬ ડિસેમ્બર ૧૯૫૬ની વહેલી સવારે તેઓનું દિલ્લીમાં અવસાન થયું.

* સંદર્ભ

- *http://www.ambedkar.org/Babasaheb/Babasaheb.htm*
- *http://isikkim.com/120-dr-b-r-ambedkar-and-buddhism-14/*
- *http://isikkim.com/120-dr-b-r-ambedkar-and-buddhism-14/*
- *"List of Recipient Of Bharat Ratna" (PDF). Ministry of Home Affairs Government Of India. Retrieved ૧ એપ્રિલ, ૨૦૧૩.*
- *p. 65, notes that "The concept of Ambedkar as a Bodhisattva or enlightened being who brings liberation to all backward classes is widespread among Buddhists." He also notes how Ambedkar's pictures are enshrined side-to-side in Buddhist Vihars and households in India |office = Labour Member in Viceroy's Executive Council Buddhist homes.*
- *https://www.buddhistdoor.net/news/90-year-old-buddhist-monk-recalls-babasaheb-ambedkars-conversion-to-buddhism*
- *Omvedt, Gail (૨૦૦૩). Buddhism in india : challenging Brahmanism and caste. Thousand Oaks, CA: Sage Publications. pp. ૨૬૧-૨૬૨. ISBN 0761996648.*
- **BAMCEF : The All India Backward (SC, ST, OBC) And Minority Communities Employees Federation**
- આંબેડકર ઓર્ગ
- **Jabbar Patel's Award-Winning Movie Dr.BabasahebAmbedkar**
- **Ambedkar Center for Justice and Peace**
- **Dr. Ambedkar International Mission**
- **Bharat Ratna Baba Saheb**
- **Dr. BhimraoAmbedkar in Columbia University.**
- **Ambedkar's statue at Columbia University.**
- **University of Heidelberg**
- **"The Buddha and His Dhamma" with unpublished preface**
- **Article on Ambedkar's Neo-Buddhism by Edmund Weber**
- **Short Movie on Life of Dr.BabasahebAmbedkar**
- **Dr. Ambedkar in Rationalism, Humanism and Atheism in Twentieth Century Indian Thought**
- **Works by BhimraoRamjiAmbedkar (Public Domain in Canada)**

4

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરનું દલિત પત્રકારત્વ

અલ્પેશ જી. પરમાર (Ph.D. Scholar)
સમાજવિદ્યા ભવન, ગુજરાત યુનિવર્સીટી, અમદાવાદ

સામાન્ય રીતે ભારતીય લોકમાનસમાં ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર દલિત – મસીહા, બંધારણ ઘડવૈયા જેવા ઉપનામો ઉપરાંત સમાજશાસ્ત્રી, અર્થશાસ્ત્રી, પ્રાધ્યાપક તરીકેની જ છાપ પ્રવર્તે છે. ડૉ. આંબેડકર એક વિદ્વાન પત્રકાર પણ હતા, તેની પ્રતીતિ બહુ ઓછા લોકોને છે. ડૉ. આંબેડકરે દલિતોત્થાન હેતુ માટે પાંચ સામયિકોનું પ્રકાશન કર્યું હતું, જેમાં 'મૂકનાયક', 'બહિષ્કૃત ભારત', 'સમતા', 'જનતા' અને 'પ્રબુધ્ધ ભારત' સમાવિષ્ટ છે. આ તમામ સામયિકોમાં તંત્રી તરીકે બાબાસાહેબ સંકળાયેલ હતા, તથા અન્ય ચાર સામયિકોમાં તેઓ ડીફેકટો તંત્રી હતા. બાબાસાહેબ માત્ર સામયિક – પ્રકાશન કરીને સંતોષ માને તેવા વ્યક્તિ ન હતા, તેમણે આ સામયિકોને સતત વૈચારિક ભાથું પૂરું પાડ્યું છે. આંબેડકર 'એકલવ્ય'ની જેમ એકલા એકલા મુખ્ય ધારાના પત્રકારત્વ સામે બાથ ભીડતા રહ્યા. જો મુખ્ય ધારાનું પત્રકારત્વ કૌરવોની જેમ બહોળી સંખ્યામાં હોવા છતાં તત્કાલીન સમયમાં બાબાસાહેબના પાંચ સામયિકો પાંડવોની જેમ ગાંડીવ – ટંકાર કરી સામે પક્ષે ઝઝૂમતા રહ્યા હતા. જોકે આ સામયિકો તેમની નિયતિ મુજબ બહુ લાંબુ ટકી શક્યા નથી.

ડૉ. આંબેડકરે ૨૩ ફેબ્રુઆરી ૧૯૫૬ ના રોજ પોતાના પુત્ર યશવંતને લખેલા અંગત પત્રમાં લખ્યું છે કે હું તને ચેતવવા માટે લખું છું કે પ્રેસ જાહેર સંપતિ છે તારી કે નહી મારી અને જાહેર ખાતાનો જાહેર વ્યક્તિ દુરુપયોગ કરે તેની મંજુરી આપવી શક્ય નથી. પ્રેસની સંપતિ અને નામનો દુરુપયોગ કરનાર પુત્રને બાબાસાહેબ વખોડે છે, આ ખેલદિલીનો આજે સદન અભાવ જોવા મળે છે.

આંબેડકરનું પત્રકારત્વ આ મુજબ વર્ગીકૃત કરી શકાય,

- **<u>૧) મુકનાયક:-</u>**

  મશહુર ઉર્દુશાયર અકબર ઈલાહાબાદીના શબ્દોમાં કહીએ તો.,

ખીંચો ના કમાનોં કો
ન તલવાર નિકાલો
જબ તોપ હો મુકાબિલ તો
અખબાર નિકાલો".

'મુકનાયક' પાક્ષિક ૩૧ જાન્યુઆરી ૧૯૨૦ ના રોજ પ્રકાશિત થયેલું, જે ડૉ. બાબાસાહેબનું પ્રથમ મરાઠી સામયિક છે. આ સામયિકના પ્રાદુર્ભાવ વિશે આંબેડકર લખે છે કે બહિષ્કૃત લોકો પર થઇ રહેલા અને ભવિષ્યમાં થનારા અન્યાયનો ઉપાય વિચારી તેમની ભાવિ ઉન્નતિ અને તેમના માર્ગના સાચા સ્વરૂપની ચર્ચા કરવા માટે વર્તમાનપત્રો જેવી કોઈ ભૂમિકા નથી. મોટાભાગના સમાચાર પત્ર વિશિષ્ટ જાતીઓનું હિત કરવાવાળા છે, ક્યારેક ક્યારેક તેમનો આલાપ ઈતર જાતિઓનું આહ્વાન કરે છે. 'મુકનાયક' ને દાતાઓ, ગ્રાહકોનો સહયોગ બન્યો રહેશે તો તે લડખડાયા વિના પોતાના લોકોનું હિત કરશે, આ બુદ્ધિવાદનો જેમને સ્વીકાર છે.. આવા પ્રકાશિત કરવાનું સૌભાગ્ય 'દીનમિત્ર' , 'જાગરુક' , 'ડેક્કન' , રૈયત વિજયી મરાઠી', 'જ્ઞાનપ્રકાશ', 'સુબોદ્ધ પત્રિકા' ને જાય છે. અસ્પુશ્યોના હિત- અહિતની ખાસ કરીને ચર્ચા કરવા માટે 'સોમવશીય મિત્ર', 'હિન્દ નાગરિક', 'વિટાલ વિધ્યવંશક', જેવા પત્રોનો ઉદય થયો અને તે બે વર્ષ ચાલી બંધ પણ થઇ ગયો. આજકાલ 'બહિષ્કૃત ભારત' જેમતેમ દિવસો વિતાવી રહ્યું છે.

સરકારી કોલેજના પ્રાધ્યાપક હોવાને કારણે ડૉ. બાબાસાહેબ 'મુકનાયક' ના વિધિવત સંપાદક ન હતા પરંતુ સામગ્રીના સર્જક તેઓ જ હતા. સંપાદક સૂત્ર શ્રી પાંડુરંગ નંદરામ ભટકરને સોપવામાં આવ્યું. ભટકરની પત્ની બ્રાહ્મણ સમાજમાંથી હતી. 'મુકનાયક' પદદલિત સમાજનું પહેલું (મરાઠી) પાક્ષિક માનવામાં આવે છે.

- **૨) બહિષ્કૃત ભારત:-**

૩ એપ્રિલ ૧૯૨૭ ના રોજ 'બહિષ્કૃત ભારત' પાક્ષિક (મરાઠી) નું પ્રકાશન ડૉ. આંબેડકરના સંપદાન હેઠળ થયું, 'બહિષ્કૃત ભારત' માં વિચાર – ગાર્ભીય, આત્મવિશ્લેષણ, ધર્મ, સમાજ અને માન્યતાઓની સમીક્ષા, રચનાત્મક કૌશલ્ય, નિર્ભીક બૌધીકતા, દંભ, અહં અને એકપક્ષીય બુદ્ધિવાદનો વિરોધ, સ્પષ્ટ યુક્તિવાદ, સુક્ષ્મ નિરીક્ષણ, પ્રાસંગિક અને સમુચિત કથા, વાર્તાઓની પરંપરાગત શૈલીમાં નવી વિચાર શક્તિનો સમાવેશ ચિંતનશીલતા અને વિચાર- ભાષા, અર્થવાદી શબ્દ યોજના, વાક્ર – ચાતુર્ય, તથ્યો,

પ્રમાણોને મહત્વ, કલ્પનાવાદ, અંધશ્રધ્ધા ભાવોને તિલાંજલિ ઈત્યાદી વિશેષતાઓ ‘ બહિષ્કૃત- ભારત’ ની સામગ્રીમાં સમાવિષ્ટ છે. આ બધાથી ઉપર સામાજિક ઉદ્દેશો પ્રતિ પત્રકારની નિષ્ઠા અને પ્રતિબદ્ધતા મુખ્ય છે.

➢ **3) સમતા:-**

‘સમાજ સમતા સંઘ’ ના મુખપત્ર ‘સમતા’ નું પ્રકાશન ૩૦ જૂન ૧૯૨૮ ના રોજ થયું. તેના મુખ્ય સંપાદક દેવરાવ વિષ્ણુ નાયક હતા, જેમની વરણી ખુદ આંબેડકરે કરી હતી. એ નોધનીય છે કે ‘સમાજ સમતા સંઘ’ આંદોલનોનું પ્રતિનિધિત્વ બિન દલિત લોકમાન્ય તિલકના સુપુત્ર શ્રીધર બલવંત તિલક કરતા હતા. બલવંત તિલકને પિતા સાથે આ જ કારણે વૈચારિક મતભેદો હતા. બલવંત તિલકે આત્મહત્યા કરી હતી.

➢ **૪) જનતા:-**

‘સમતા’ નો પુનર્જન્મ ‘જનતા’ સામયિકરૂપે ૨૪ નવેમ્બર ૧૯૩૦ ના રોજ થયો. ૪ ફેબ્રુઆરી ૧૯૫૬ સુધી ચાલેલા આ સામયિકના સંપાદન મંડળમાં દેવરામ વિષ્ણુ નાયક ભા.દ. કેશ્કર, ગ.ની સહસ્ત્રબુદ્ધે, વી.સી. કામ્બ્લે અને યશવંતરાય આંબેડકર હતા. ડૉ. હરિચંદ્ર નિર્મલના મતાનુસાર “મૈક્સિમ ગોર્કીની અમર કૃતિ ‘મધર’ નો સૌ પ્રથમ મરાઠી અનુવાદ આંબેડકરના ‘જનતા’ માં પ્રકાશિત થયો હતો.

શ્રી ભા.રા. કઘ્રેકર મતાનુસાર “જનતા” પત્ર સાચું સમાજવાદી પત્ર છે. સ્વરાજનો અર્થ સ્વસત્તા છે. સ્વરાજ્ય મળે એટલે સત્તા હસ્તગત થાય, સત્ય જુઓ તો સત્તાની પદ્ધતિ અને પછાત જનતાને સર્વપેક્ષીત અધિક આવશ્યકતા છે.

➢ **૫) પ્રબુદ્ધ ભારત:-**

૧૯ ઓકટોબર ૧૯૫૯ ના રોજ ડૉ. આંબેડકરના નેતૃત્વમાં હજારો દલિતોએ સામુહિક ધર્મ પરિવર્તન કરી બોદ્ધ ધર્મ અંગીકાર કર્યો. આ જ દિવસે ‘જનતા’ સામયિકોનું નામ બદલીને ‘પ્રબુદ્ધ ભારત’ કરવામાં આવ્યું. પ્રવેશાંકમાં તેને ‘અખિલ ભારતીય દલિત ફેડરેશનનું મુખપત્ર’ ગણાવાયુ હતું. ‘જનતા’ પાક્ષિત હતું.

તો ‘પ્રબુદ્ધ ભારત’ સાપ્તાહિક. આ સાપ્તાહિકના મુખપુષ્ઠમાં સાપ્તાહિક શબ્દની નીચે બુધ્ધમ શરણ ગચ્છામિ, ધમ્મ શરણ ગચ્છામિ, સંઘ શરણમ ગચ્છામિ પ્રકાશિત થતું હતું.

ડૉ. બાબાસાહેબની નજરે દલિત સામયિકનો તંત્રી:-

૧૯૩૯ પછી 'જનતા' માંડ માંડ ચાલતું હતું વળી કેટલોક સમય 'જનતા' ના પ્રકાશનને મોકૂફ રાખવું પડતું હતું. તેની ઉણપ દૂર કરવા કર્મવીર ભાઉસાહેબ ગાયકવાડે (નાશિક) તેમના નેતૃત્વમાં નાશિકના કાર્યકરોએ નવું સામયિક શરુ કરવાનું નક્કી કર્યું. તે માટે બબસહેબને આશીર્વાદ આપવા વિનંતી પણ કરવામાં આવી જેના પ્રત્યુત્તરમાં ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે દિલ્હીથી પોતાના ૨૬ ઓકટોબર ૧૯૪૩ના પત્રમાં લખ્યું છે કે 'સામયિક' નભાવવા આર્થિક સધ્ધરતા અનિવાર્ય છે. વળી જેને લેખનનો સારો એવો અનુભવ હોય તેને જ સંપાદક રાખવો જોઈએ. સામયિકનું ઘણું જ મહત્વ છે. તેમાં પુષ્કળ માહિતી અને ચિંતનાત્મક વિચારોવાળા લેખ હોવા જોઈએ, તંત્રી/સંપાદક માત્ર ડીગ્રીધારી હોય તે જરૂરી નથી, પરંતુ તે અભ્યાસી અને વિશાળ દ્રષ્ટીવાળો સમાજસેવક હોવો જોઈએ. વાચકો – ગ્રાહકોની સંખ્યામાં ઉતરોતર વૃદ્ધી થવી જોઈએ. સામયિક ચલાવવાનો અને અનુભવ હોવાથી હું તમને આ સૂચનો લખું છું આ કાર્ય ધીર-ગંભીર બનીને વિચારીને કરજો".

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની દલિત સામયિકોને શીખ:-

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની પ્રેરણા તથા માર્ગદર્શન હેઠળ મુકનાયક (૧૯૨૦), સમતા (૧૯૨૮), જનતા (૧૯૩૦) અને પ્રબુદ્ધ ભારત (૧૯૫૯) સામયિકોનું પ્રકાશન થતું રહ્યું હતું, પરંતુ તે બધામાં માત્ર બહિષ્કૃત ભારત (૧૯૨૭) ના તેઓ અધિકૃત રીતે તંત્રી હતા. ભારતના પ્રથમ અંકમાં (૩ એપ્રિલ ૧૯૨૭) માં પુનશ્ચ: હરિ ઓમ શીર્ષક સાથે તેમણે સંપાદકીય લેખ લખ્યો, જેમાં તેમણે અગાઉના મુકનાયક મેગેઝીનના તંત્રી લેખનો ઉતારો મૂકી દલિત પત્રકારત્વ વિશેના/ ધોરણો તથા આચારસહિતા સમજાવી છે. વળી, તેમણે આ સામયિકોનું ત્રણ પ્રકારે વર્ગીકરણ કર્યું છે, જે દલિત સામયિકોએ સમજવા – સ્વીકારવા જેવું છે.

(૧) સ્વાહિત સાધક સામયિક –પોતાના આર્થિક હિતોને જ મહત્વ આપનાર – ધંધાધારી સામયિક. (૨) સ્વ સમાજ, હિત સાધક સામયિક – માત્ર પોતાની જ્ઞાતિ / પેટા જ્ઞાતિ અથવા ચોક્કસ, વિસ્તારની વાત જેટલું મર્યાદિત/ સંકુચિત તેમજ અન્ય જ્ઞાતિ/ પેટા જ્ઞાતિનો વિરોધ કરતુ સંકુચિત. (૩) સ્વતંત્ર સામયિક – સર્વનું હિત / શ્રેય સાધક.

પ્રથમ બે પ્રકારના સામયિકો પોતાના સંકુચિત સ્વાર્થ ખાતર અન્યની આલોચના કરે છે, ધિક્કારે છે તે વિસરી જાય છે કે સમાજ એક વિશાળ જહાજ સમાન છે. તે જહાજ (આગબોટ)માં બેસનાર પ્રવાસી અન્યને હાની પહોચાડવાના બદઈરાદાથી અથવા પોતાને કેવી ગમ્મત/ મજા પડશે તે જોવા જાણવા ખાતર અથવા

પોતાના – Sadistic Nature - ઈર્ષાળુ સ્વભાવને કારણે જો તે બીજાની રૂમમાં છિદ્ર પાડશે તો ધીરે ધીરે તેના સમેત સમગ્ર જહાજ/ આગબોટ ડૂબી જશે. આથી સ્વહિત સાધક કે સ્વજ્ઞાતિ/ પેટા જ્ઞાતિવાળા સામયિકોએ બીજાને નુકશાન કરવાની મનોવૃત્તિથી દૂર રહેવું જોઈએ. આમ કરવાથી સરવાળે તેમનું પણ નુકશાન થશે જ.

સુપ્રસિધ સમાજ સુધારક ગોપાલ ગણેશ આગર કરે પોતાના "સુધારક" નામક સામયિકમાં ૧૦૦ વર્ષ પૂર્વે સામયિક (સુધારક) નો આદર્શ પ્રસ્તુત કરતા સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું છે કે "સ્વ (માતૃ) ભૂમિ, સ્વ સમાજ અને સ્વ આચારની સીમમાં રહીને – અવિચારી – અજ્ઞાની દેશબધુઓ દ્વારા થતી નિંદા કે છળકપટની પરવાહ કરતા તેમનો ભય રાખ્યા સિવાય આવા લોકોને ક્યારેક ઠમઠોમરી – ઠમકારી, ક્યારેક (તર્કથી) સમજાવી કોઈક વખત પપાળી/ લડાવી જો સામર્થ્યવાન હોય તો તેને દબાવી/ ધમકાવીને પણ તેની સુધારણા કરવી જોઈએ, આજ સાચી રાષ્ટ્રભક્તિ, સાચી બંધુતા, સાચું દેશાભિમાન, સાચું ડહાપણ અને સાચો પુરુષાર્થ છે."

સંદર્ભ સૂચી

૧) મહેરિયા, ચંદુ, ગુજરાતમાં દલિત- ચેતના, ચાંદની, ૨૧ ફેબ્રુ, ૧૯૮૭.

૨) ડૉ. શ્યોરાજસિંહ 'બેચૈન', હિન્દી કી દલિત પત્રકારિતા પર પત્રકાર આંબેડકર કા પ્રભાવ, પૂષ્ઠ – ૧૩૪.

૩) ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર રાઈટીંગસ એન્ડ સ્પીચીસ, વોલ્યુમ – ૨૧, પૂષ્ઠ – ૪૩૪

૪) મૂક્નાયક, ૩૧ જાન્યુઆરી ૧૯૨૦, 'વહી' , 'હમ દલિત', સપ્ટેમ્બર ૧૯૯૩, પૂષ્ઠ – ૧૯૨૦.

૫) નિર્મલ, ડૉ. હરિશ્ચંદ્ર, દલિનાંચે નિયતકાલિકે, (મરાઠી), પૂષ્ઠ – ૪૭,૪૮

૬) ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ગૌરવ ગ્રંથ, પૂષ્ઠ – ૫૧૩, ૫૧૪, મહારાષ્ટ્ર સરકાર, ડીસેમ્બર – ૧૯૯૩

૭) દલિત સાહિત્ય સંઘ, ગુજરાત, પ્રથમ વર્ષનો અહેવાલ.

૮) બાબાસાહેબને કહા થા, આનંદ સાહિત્ય સદન, ૨૦૦૧, પૂષ્ઠ- ૫૯.

૯) ડૉ. આંબેડકર જન્મ શતાબ્દી સ્મારિકા, ૧૯૯૨, પૂષ્ઠ- ૭૭.

5

મરીઝની ગઝલોમાં પ્રણય

મનહર ટી સોલંકી
વિધ્યાવાચસ્પતિ શોધાર્થી, ગુજરાતી વિભાગ,ગુજરાત યુનિવર્સિટી,અમદાવાદ

પ્રસ્તાવના:

ગઝલ ફારસી અને ઉર્દૂ મારફત ગુજરાત અને ગુજરાતી ભાષામાં દાખલ થઈ. આજે તો એ સુપ્રસિદ્ધ છે.ગુજરાતી ગઝલમાં સમયે-સમયે નૂતન તાજગી લઇ આવનારા સર્જકો મળતા રહ્યા છે.ગઝલ કાવ્યસ્વરૂપ ગુજરાતી ભાષામાં ફારસી અને ઉર્દૂ ભાષામાંથી ખેડવામાં આવ્યું હોવા છતાં ગુજરાતીના અન્ય કાવ્યસ્વરૂપોની તુલનામાં વધુ સમૃદ્ધ અને પ્રચલિત થયું છે. પ્રથમ તબક્કાની ગઝલો ફારસી ઢબની હતી.ફારસી અને ઉર્દૂના શબ્દનો વિનિયોગ તેમાં પ્રચુર માત્રામાં જોવા મળે છે.બીજા તબક્કાના ગઝલકારોએ ગઝલને ગુજરાતી સાહિત્યમાં મોભાનું સ્થાન અપાવવાના તનતોડ પ્રયાસો કર્યા અને ગઝલવિવેચનની કેડી કંડારી. અનુશયદાયુગમાં ગઝલને સંપૂર્ણ પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત થઇ.સાચા અર્થમાં ગઝલ સંપૂર્ણ “ગુજરાતણ”બની.

ગુજરાતી ગઝલક્ષેત્રે અમૃત ઘાયલ અને શૂન્ય પાલનપુરીની જેમ ‘સર્વકાલીન સ્વીકાર્ય’ ગઝલકાર અને ‘ગુજરાતના ગાલિબ’ નો ખિતાબ પામેલા મરીઝનું મૂળ નામ વાસી અબ્બાસ અબ્દુલઅલી.’મરીઝ’ તેમનું તખલ્લુસ.ગુજરાતના શિયા મુસ્લિમોની વેપારી અને શાંતિપ્રિય દાઉદી વોહરા જમાતમાં જન્મેલા અબ્બાસ વાસીને ગુજરાતી ગઝલના નાનપણથી વળગેલા ‘વ્યસને’ તેના ‘મરીઝ’ બનાવ્યા.ત્યારથી મરીઝ એ મરઝમાંથી ક્યારેય મુક્ત થઇ શક્યા નહીં. સામ્પ્રત સમયમાં ‘ગઝલનું મક્કા’ ગણાવાયેલું દક્ષિણ ગુજરાતનું સુરત શહેર શયદાયુગમાં ગઝલનું કેન્દ્ર હતું. ‘મરીઝ’ એ જ સુરતના સપૂત. મરીઝનું વ્યક્તિત્વ સામાન્ય કહી શકાય.સાદગી અને સરળતા એમના વ્યક્તિત્વના આભૂષણો હતા.મરીઝ દિલના સાફ માણસ હતા.તેમનું હ્રદય પાક હતું.તેમાં સચ્ચાઈ હતી.આથી તેઓ પોતે કહે છે.

‘છે તેથી મારી દરેક વાતમાં પરેશાની ,
પવિત્ર દિલ દીધું જીવન ખરાબ આપીને’

ગુજરાતના ‘ગઝલશિરોમણિ’ મરીઝે ઘણી ગઝલો લખી.આ બધી ગઝલો તેમના “આગમન” અને “નકશા” ગઝલસંગ્રહોમાં સંગ્રહિત થઈ છે.જે તેમનું માતબર પ્રદાન છે.

મરીઝની ગઝલોમાં પ્રણય

પ્રેમ એ મનુષ્યજીવનનું ધારક તત્વરૂપ અને અસ્તિત્વનું અમૃત છે.એ અમૃત વૈષમ્ય, વિસંવાદ અન્યાય અને કારુણ્યના ભાવોની તીવ્રતાને આત્મસાત કર્યા બાદ જ પ્રાપ્ત થાય છે. મનુષ્યજીવનમાં પ્રેમનું તત્વ જ ન હોય તો રેતીમાં વહાણ ચલાવવા જેવું કે ખડકાળભૂમિમાં ધાન્ય પકવવા જેવું છે અથવા તો અગ્નિકુંડમાં છોડ ઉગાડવા જેવું છે.પ્રેમની અનુભૂતિ મનુષ્યને સર્જન તરફ વાળે છે.તેની આંતરચેતનાને સંકોરી જાગ્રત કરે છે અને એ ચેતના સર્જકત્વને પામે છે ને સર્જાય છે એક ઉત્તમ કૃતિ.પ્રેમ સાચા અર્થમાં મનુષ્ય બનાવે છે.મરીઝની ગઝલો વાંચતા આપણને જરુર આવો અહેસાસ થશે જ.

પ્રણયલક્ષી શેરમાં કહેવામાં ગુજરાતી ગઝલમાં આસિમ રાંદેરીના અપવાદ સિવાય બીજો કોઈ ગઝલકાર મરીઝના બરનો નથી.ગઝલનો મૂળરંગ 'તગઝઝુલ' મરીઝની ગઝલોમાં સોળે કળાએ ખીલી ઊઠે છે.મરીઝની ગઝલોમાં પ્રણયાઅનુભૂતિ માનુષીપ્રેમથી ઉચ્ચ ભૂમિકા તરફ વિહાર કરતી જણાય છે. મરીઝે પ્રણયના ભાવ તે રીતે અભિવ્યક્ત કર્યા છે કે તે સાચા અર્થમાં 'દિલની જબાન' બનીને કાવ્યત્વ સિદ્ધ કરે છે.ગુલાબ પ્રત્યે બુલબુલને હોય એવી આસક્તિ, ચાતકને વર્ષાના પ્રથમ બિંદુ માટે હોય એવી તલબ,લૈલાને મજનુ માટે હોય એવી વિરહવેદના, મયુરને કાળાડિબાંગ વાદળો જોઇ થાય એવો રોમાંચ,પતંગિયાને દિપક માટે હોય એવી ફનાગીરીની ભાવના,ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થાય ત્યારે સૂફી અનુભવે એવી સ્તબ્ધતા,યોગીને સમાધિ અવસ્થામાં અનુભવાતી તન્મયતા અને અવધૂતને સમાજ માટે હોય એવી બેફિકરાઈ મરીઝના પ્રણયવિષયક શેરોમાં આપણને જોવા મળે છે.ગઝલના સામાન્ય અર્થમાં જેને 'actions'તરીકે ઓળખવામાં આવી છે તેવી પ્રણયની વિવિધ છટાઓ મરીઝની ગઝલોમાં ડગલેને પગલે દેખાઈ આવે છે.મરીઝની આ પ્રણયાનુભૂતિની જનેતા તેમને મળેલી પ્રણયની નિષ્ફળતા નહિ પણ પ્રણયભંગ છે.મરીઝના આ પ્રણયભંગ પર ગુલામ અબ્બાસ નાશાદે આ રીતે પ્રકાશ ફેંક્યો છે,"મરીઝે લગભગ અપરિપક્વ સમજના સમયમાં એમના જ કુટુંબની યુવતીને હ્રદય ભેટ ધરી દીધું.વહોરા સમાજમાં આ સંબંધો વર્જ્ય નથી.પરંતુ સામાન્ય દેખાવ અને ઓછું ભણેલા અબ્બાસવાસીમાં યુવતીના પિતાને કોઈ ખાસ પ્રતિભા જણાઇ નહિ અને એમણે આ સંબંધનો અસ્વીકાર કર્યો.એમના આ અસ્વીકારે જ ગુજરાતી સાહિત્યને મરીઝના રૂપમાં પ્રચંડ પ્રતિભાશાળી કવિની ભેટ આપી.તેમની ગઝલનો આ શેર જુઓ,

'ખુશ્બૂ હજી છે બાકી,જો સૂંઘી શકો મને,
હું પાનખર નથી હું વિતેલી વસંત છુ'

કવિ પોતાની બુરાઇઓને શોધવા જવા કરતાં અચ્છાઇઓની સુગંધ લેવા જણાવે છે.મરીઝની આ શેર જુઓ,

"જૂઓ શી કળાથી મેં તમને છુપાવ્યા,
ગઝલમાં પણ આવ્યાં તો નામે ન આવ્યાં"

ગઝલમાં બે અક્ષરોના સંયોજનથી મરીઝે જે નામ છુપાવ્યું છે તે નામ રમેશ પારેખના 'છ અક્ષરનું નામ'ની જેમ ત્રણ અક્ષરનું નામ બને છે.મરીઝે પોતના શેરમાં કળાપૂર્વક નામ છુપાવવાની જે વાત કરી છે તે આ પ્રેમિકાનું નામ છુપાવવા આ કળા કાવ્યકળા બની ગઈ છે.જો કે મરીઝના અવસાન પછી પ્રકટ થયેલા તેમના 'નક્શા'ગઝલસંગ્રહની એક ગઝલમાં કાફિયારુપ એ નામ સ્પષ્ટ રીતે જાહેર થયું છે,

'અનેક રાગ છે કંઠસ્થ-રજૂઆત નથી,
તૂટી ફુટેલું ભલે હોય એક રબાબ તો દે'

મૃત્યુના અંતિમ શ્વાસ સુધી મરીઝને 'રબાબ'ની ઝંખના હતી.પ્રણયના અનેક રાગ મરીઝને કંઠસ્થ હતા પરંતુ વ્યવહારમાં એની રજૂઆત થઈ શકી નહિ.કારણ કે રાગના આલાપ સાથે સૂર મેળવી શકાય એવી 'વીણા'ન હતી.પ્રણયવિષયક અનુભવને મરીઝે પોતાની 'વેવહાર પણ ગયો' ગઝલમાં વ્યક્ત કર્યો છે,

'લેવા ગયો જો પ્રેમ તો વેવહાર પણ ગયો
દર્શનની ઝંખના હતી અણસાર પણ ગયો
....
કેવી મજાની પ્રેમની દીવાનગી હશે
કે જ્યાં મરીઝ જેવો સમજદાર પણ ગયો'

મરીઝની આ ગઝલની અનુભૂતિ સ્વાનુભવ આધારિત એટલે એમાં સચ્ચાઈ અનુભવાઈ છે.હ્રદયમાં રહેલા પ્રેમને અભિવ્યક્ત કરવાની તક હાથમાંથી સરી જાય ત્યારે એનો 'વસવસો' જીવનભર રહે છે.મરીઝ ઉપરની ગઝલમાં બતાવેલા સ્વાનુભવને તે એક શેર દ્વારા સર્વાનુભવરસિક બનાવી દે છે--

'ડંખે છે દિલને કેવી એક અક્ષર કહ્યા વિના
રહી જાય છે જે વાત સમય પર કહ્યા વિના'

પ્રિયપાત્રના મિલન પછીની આ વાત થઈ પરંતુ પ્રિય પાત્ર સાથેના મિલન વખતે જે સંજોગો અને સ્થિતિ હોય છે,એ અલગ હોય છે.મરીઝની ગઝલોમાં કેટલાય શેરોમાં ગઝના સામાન્ય અર્થને સાર્થક કરતાં અનેક ભાવ આલેખાયા છે.તેમાં ક્રિયાઓ છે,સંજોગો છે અને મૌનરુપે પ્રેમી-પ્રેમિકાનો સંવાદ પણ છે.

'દાવો અલગ છે પ્રેમનો દુનિયાની રીતથી,
એ ચૂપ રહે છે જેનો અધિકાર હોય છે.'
'એ સૌથી વધુ ઉચ્ચ તબક્કો છે મિલનનો,
કહેવાનું હો ઘણું ને કશું યાદ ન આવે.'

મરીઝની ગઝલોમાં 'હા' અને 'ના' એ બે સ્વીકાર અને અસ્વીકારસૂચક શબ્દો પ્રણયાનુભૂતિના સંદર્ભમાં અનેક ગઝલોમાં આવે છે.આ શબ્દો ધર્મ અને ફિલસૂફીનો વિષય છે પરંતુ મરીઝની ગઝલોમાં તે માનુષી પ્રેમનો સંદર્ભ લઈને આવે છે.

'હું ક્યાં કહું છું આપની હા હોવી જોઇએ,
પણ ના કહો છો તેમાં વ્યથા હોવી જોઇએ.'

'આ મહોબ્બત છે કે તેની દયા કહેતા નથી,
એક મુદ્દત થઈ કે તેઓ 'હા' કે 'ના' કહેતા નથી.'

'દાવો અમારા પ્રેમનો બદલા વિના નથી,
આ એવી 'હા' છે જેમાં તમારી ય 'ના' નથી.'

મરીઝના ઉપરોક્ત શેરોમાં સ્પષ્ટ રીતે માનુષીપ્રેમના 'હકાર' અને 'નકાર'ની તરફ સંકેતો કરાયા છે. અહીં 'હકાર' અને 'નકાર'ની વિવિધ છટાઓ વિભિન્ન રીતે પ્રગટ થાય છે.જો ખરેખર એકબીજા પ્રત્યે પ્રેમ હોય તો સામાજિક બંધનોને કારણે કરવામાં આવતા નકારમાં વ્યથા હોય. 'નકાર' પછી છૂટા પડવાની ક્રિયામાંથી પ્રગટ થતું વલણ અને પ્રેમમાં સ્વીકાર-અસ્વીકારની અવઢવ જેવી વિભિન્ન મુદ્રાઓ અહિં ઉપસે છે.આજીવન ભુલાવી શકાય નહિ એવી વેદના મરીઝ અભિવ્યકતિની નવીનતા સાથેપ્રગત કરે છે –

'હજારો હસીનોના ઈકરાર સામે,
મને એક લાચાર ના યાદ આવી.'

જેના પ્રત્યે હૃદયમાં પ્રેમાંકુર ફૂટ્યા હોય એ જો આપણા પ્રેમનો સામાજિક રૂઢિઓને કારણે અસ્વીકાર કરે તો પછી અન્ય હજારો રૂપાંગનાઓએ કરેલા સ્વીકારની એ 'નકાર'ની તૂલનામાં શી વિસાત ! મરીઝને આવી હજારો રૂપાંગનાઓએ કરેલો પ્રેમનો સ્વીકાર યાદ રહેતો નથી.પરંતુ એક લાચાર 'નકાર' ભૂલી શકાય એવો નથી. લેબેનોનના મહાન ચિંતક અને લેખક ખલિલ જિબ્રાને પ્રેમને ઉદારતા અને મુક્તિના અહેસાસ સાથે સાંકળ્યો છે.જો પ્રેમ ઉદારતા અને મુક્તિનો અહેસાસ ન કરાવે તો એ પ્રેમ નહીં, પીડા બની જાય છે.મરીઝ પ્રેમ વિશેની આવી જ ફિલસૂફી રજૂ કરે છ-

'લાગણી જે ઉદાર થઈ ન શકી,

થઈ શકી દર્દ,પ્યાર ન શકી.'

વિવાહસંબંધ એ ગણતરીપૂર્વકનું આયોજન હોય છે.પરંતુ પ્રેમસંબંધમાં એક ને એક બે એવા ગણિતના સિધ્ધાંતો કે નિયમો લાગુ પડતા નથી.ગણિતના નિયમોની જેમ પ્રેમજીવનનો અનુભવ શોધવા નીકળનારને પ્રેમ પ્રાપ્ત થતો નથી કે બીજા કોઈને પ્રેમ આપી પણ નથી શકતો.મરીઝ આ વાત બે શેરમાં જણાવે છે.

'બીજી તરફ છે બધી વાતમાં હિસાબ-હિસાબ,

અહીં અમારા જીવનમાં કશું ગણિત નથી.'

'એ શું પ્રેમ કરશે કે હર વાતે જેને,

નિયમ યાદ આવ્યા-પ્રથા યાદ આવી.'

પ્રણયમાં સમર્પણની ભાવના રહેલી હોય છે.એ સમર્પણમાં અપમાન નહીં બલ્કે સ્વમાન અને અને ખુમારી રહેલા હોય છે.સામેની વ્યક્તિનું સન્માન કરવા માટેનું એ સમર્પણ હોય છે. એમાં 'જી હજુરી' જેવું હોતું નથી પણ જ્યાં સન્માન જળવાતું ન હોય પ્રેમીને પ્રેમ મળવામાં સરળતા લાગતી હોવા છતાં તેનાથી દૂર રહે છે.

'એનુ મળવુ સરલ છે દુર નથી,

કિંતુ મારામાં જી હુજુર નથી.'

પ્રેમની દીવાનગીની હદે પહોંચ્યા પછી પણ મરીઝ પ્રણયજીવનમાં અવમૂલ્યન થાય નહીં, એવી સભાનતા રાખે છે.

'મળવાને એને ચાહું તો હમણાં મળી શકું,

એ વાત છે જુદી કે મને ઇંતેઝાર છે.'

પ્રણય એક એવી રમત છે જેમાં મનુષ્ય ક્યારેય વીજયી થઈ શકતો નથી.સાચો પ્રેમી પ્રેમમાં ખુવાર થઈ જવામાં પણ સંકોચ અનુભવતો નથી.મરીઝ પ્રણયમાં મળતા આ પરાજય અને તેની સ્વાભાવિકતાને ગઝલના શેરનો વિષય બનાવે છે-

'થયો ન હારનો અફસોસ કિંતુ દુ:ખ એ રહ્યું,

કે મારા આવા પરાજયમાં તારી જીત નથી.'

પ્રણયભંગને કારણે ક્યારેક મનુષ્યને એ સંબંધો ઝાંઝવાના જળ જેવા આભાસી લાગે છે.મરીઝ પણ એમાં અપવાદરૂપ નથી-

'પ્રેમ કેવો એ બધી ભ્રમણા હતી કિંતુ મરીઝ,

કોઇ આવે છે તો થોડી દિલ્લગી થઈ જાય છે'.

પરંતુ જ્યારે મોહભંગની માનસિક સ્થિતિમાં મુક્તિ મેળવીને જ્યારે સભાનતા કેળવાય છે ત્યારે પ્રેમની પુખ્તતાનો તેને ખ્યાલ આવે છે.

'ત્યારે તુ માનજે જરુર મારો પ્રેમ પુખ્ત છે,
જ્યારે હું પ્રાર્થના કરું તારું મને વ્યસન ન હો.'

મરીઝ સમાજની પરવા કર્યા વગર પોતાની પ્રેયસીને કહે છે-

'સનમ હવે આ જમાનાનો ભય કેવો,
હવે તો લોકોના ટોળાં જ છે સમાજ નથી.'

ભલેને લાખો મુશ્કેલીઓ કે અત્યાચારો સહન કરવા પડે પણ પોતાના મનની ઊર્મિઓને તે પ્રગટ કર્યા વિના રહેતા નથી.પ્રેયસીને જાહેરમાં તે 'દિલબર' કહી દેવામાં તેમને કોઇ ભય કે સંકોચનો અનુભવ થતો નથી-

'લાખો સિતમ ભલે હો હજારો જુલમ ભલે,
રહેવાય ક્યાઅં છે આપને દિલબર કહ્યા વિના.'

પોતાનો પ્રેમ જગ જાહેર છે.એનો સ્વીકર કરતા મરીઝ કહે છે-

'એકાદ હો તો એને છુપાવી શકું મરીઝ,
આ પ્રેમ છે ને તેના પુરાવા હજાર છે.'

પ્રેમનો માર્ગ એ પરિક્ષાનો માર્ગ છે.પ્રણયમાં વેઠવી પડતી પીડાને કોઇ જોતું નથી.પરંતુ પ્રિયજન સાથે રહેલી પ્રેયસીના ગુલાબ જેવા ચહેરાને જોઈ સૌ કોઇ પ્રેમીને નસીબદાર સમજે છે.આવા પ્રેમીઓનો ભગવાન જ રક્ષક હોય છે-

'પ્રણયના પંથના એવા મુસાફરનો ખુદા હાફિઝ,
કે પગ નીચે રહે કાંટા ને હાથોમાં ગુલાબ આવે.'

મરીઝની ગઝલોમાં પ્રેમની અનુભુતિ એ કળાત્મક રૂપ ધારણ કરે છે.એ ક્યારેક મૂર્ત્તે અમૂર્તરૂપે રજુ કરે છે-

'મીઠા તમારા પ્રેમના પત્રો સમય જતાં,
નહોતી ખબર કે દર્દનું વાંચન બની જશે.'

વિરહ એ પ્રણયાનુભૂતિ અથવા પ્રેમાશ્રિત એવી અન્ય અનુભૂતિ છે.દરેક કવિએ વિરહવેદનાને પોતાની શક્તિ,પ્રતિભા અને મતિ પ્રમાણે અભિવ્યક્તિ કરી છે.મિલન એક વખત થાય કે અનેક વખત.પરંતુ પછી તો પ્રેમીજનના ભાગ્યમાં વિરહરાત જ લખાયેલી હોય છે.મરીઝ તેને આ રીતે નિરૂપે છે-

'ભલે એ એક કે બે હો પછી ખતમ થઈ જાય,
મિલન સિવાય વિરહ તારો સંભવિત નથી.'

પ્રણયાનુભૂતિના સંદર્ભમાં મરીઝની ગઝલો દિલની જબાનથી લઈને ફનાગીરી સુધીના પ્રેમાશ્રિત ભાવોને આવરી લે છે.કોઇ એક ચોક્કસ વ્યક્તિનો પ્રેમ અંતે મરીઝની ગઝલોમાં સમષ્ટિનો પ્રેમ બની જાય છે-

‘ના માગ તારા પુરતી મહોબ્બત ઓ બેવફા,
જે લાગણી પ્રણયની હતી વિસ્તરી ગઈ.’

‘કોઇ એકના વિયોગમાં ઝૂરે છે રાત-દિન,
આનંદ છે જે દિલને જગતભરના પ્યારમાં.

મરીઝ ક્યારેક પ્રણયાનુભૂતિના આલેખન માટે સાદ્રશ્ય અને સહોપસ્થિતિની યુક્તિનો આશ્રય ગઝલના શેરોમાં લે છે-

‘ઘણાં વરસો પછી આવ્યા છે એનો એ પુરાવો છે,
જે મહેંદી હાથ અને પગ પર હતી તે કેશ પર લાગી.’

ઉમાશંકરે બે હૈયાઓના પ્રીતિમિલન ક્ષણને ધન્ય ક્ષણ કહી છે.મરીઝ તેને આ રીતે વર્ણવે છે-

‘બે જણાં દિલથી મળે તો એક મજલિસ છે મરીઝ,
દિલ વિના લાખો મળે એને સભા કહેતા નથી.’

પ્રિયતમા પોતે જ પોતાને ભૂલી જવાની ઉદારતાથી સંમતિ આપે છે ત્યારે પ્રેમની હકીકત તેમને સમજાય છે.

‘એથી વિશેષ પ્રેમનો બદલો કશો નથી,
એને ભૂલી જવા મને એની રજા મળી.’

મરીઝે પ્રણયમાં ફનાગીરી સ્વીકારી હતી.પ્રેમમાં ફના થઈ જવાની રીત વિશે તેઓ લખે છે-

‘ફના થવાની ઘણી રીત છે જગતમાં મરીઝ,
તમે પસંદ કરી છે એ સારી રીત નથી.’

મરીઝની ગઝલોમાં પ્રગટતી પ્રેમની વેદના એ સ્વેચ્છાએ વહોરી લીધેલી વેદના છે.તેના પ્રત્યેની મરીઝની સભાનતા આ શેરમા પ્રગટે છે-

‘છે મારું દર્દ ,મારી વ્યથા,મારી વેદના,
મારા સિવાય કોણ રહે સારવારમાં.’

મરીઝની ગઝલો વાંચતા-વાંચતા આપણે જેમ-જેમ આગળ વધીએ તેમ-તેમ માનુષીપ્રેમની નિરર્થકતા મરીઝને સમજાતી જતી હોય એમ લાગે છે અને એક ગઝલમાં તો તે નિષ્ફળ પ્રેમના મરસિયા ગાતા હોય તેમ કહે છે-

'બેવફાની દોસ્તદારી હાય હાય,હું જ છુ મારો શિકારી હાય હાય,
મન ગયું,મિત્રો ગયા,મહેફિલ ગઈ,ક્યાં હતી દ્રષ્ટિ અમારી હાય હાય.'

મરીઝની ગઝલોમાં આગળ વધતા આપણને મરીઝની પ્રણયવિષયક સમજમાં પરિવર્તન આવતું દેખાય છે.માનુષીપ્રેમ સમષ્ટિનો પ્રેમ બનતો દેખાય છે-

'હા,સૌને પ્રેમ કરવાને લીધો તો જનમ,
વચમાં તમે જરાક વધારે ગમી ગયા.'

મરીઝની ગઝલોના ઉપરોક્ત શેર જોતાં થાય છે કે શરૂઆતની ગઝલો પછી પ્રણયાનુભૂતિ વિકાસના તબક્કાઓ વટાવતી ગઈ છે અને સર્વોચ્ચ શિખરે પહોંચી ઇશ્વર પ્રત્યેના પ્રેમ તરફ ગતિ કરે છે.જો કે માનુષીપ્રેમની પૂર્ણાહુતિ તો આ શેરમાં થાય છે-

'મહોબ્બતના દુ:ખની એ અંતિમ હદ છે,
મને મારી પ્રેમાળ 'મા' યાદ આવી.'

મરીઝના ગઝલસંગ્રહો 'નક્શા' અને આગમન જોતા એવું પ્રતિત થાય છે કે મરીઝને 'ઇશ્કેહકીકી' ગઝલો લખવા કરતાં 'ઇશ્કેમિજાજી' ગઝલો લખવાની વધુ ગમી છે.અલબત્ત,એમની ગઝલોમાં ઇશ્વર તત્વને વણી તો લેવામાં જ આવ્યું છે.છતાં દુન્યવી અને માનુષી પ્રેમને તેઓ ઉમદા રીતે વર્ણવી શક્યાં છે.

સંદર્ભગ્રંથો.

૧) મરીઝ : અસ્તિત્વ અને વ્યક્તિત્વ લે. રઈશ મનીઆર
૨) ગઝલ : શિલ્પ અને સર્જન લે. ડૉ.જયંત વ્યાસ
૩) આગમન : ગઝલકાર મરીઝ પ્રકાશક : સુમન પ્રકાશન,મુંબઈ
૪) નક્શા : ગઝલકાર મરીઝ પ્રકાશક : સુમન પ્રકાશન,મુંબઈ

6

નરસિંહ મહેતા: સમય,જીવન અને કવન

ભીખાભાઈ જી.સોલંકી પી.એચ.ડી રિસર્ચ સ્કોલર
ભક્ત કવિ નરસિંહ મહેતા યુનિવેર્સિટી-જુનાગઢ માર્ગદર્શક :- ડો.રમેશચંદ્ર સાગઠિયા

પ્રસ્તાવના :

પ્રાચીન ગુજરાતી કવિતા મુખ્ય તો ભક્તકવિઓનો જ વાણી પ્રસાદ છે. આ ભક્તકવિઓને કવિ તરીકેની કીર્તિ મેળવવાની તમન્ના ન હોતી,તેમનો ધ્યેય માત્ર સાહિત્યની સેવા સાધવાનો હતો. આ કવિઓનું હ્રદય પ્રભુપ્રેમથી ઊછળી રહેતું. પ્રેમના અતિરેકની ભીડ અનુભવતું હતું. તેથી તેઓ કવિતારૂપે પ્રેમને વહાવી હ્રદયનો ભાર હળવો કરતાં.તેમની કવિતાનો એક પ્રેરક ઉદેશ આ પરમ કારુણીક સંતોને સંસારના ક્ષુરું મોહમાં અટવાતા જીવાત્માઓને પરમ તત્વનો માર્ગ દર્શાવવાની દયા ઊપજતી. આથી કોઈ કવિઓએ પરમતત્વની સમજ આપી, કોઈએ સગુણ પ્રભુનાં ગુણ-ગાન કરી, કોઈએ નીતિબોધ આપી, તો અખા અને ભોજા જેવા કવિએ કટાક્ષ ચાબુક વીંઝીને પણ સમાજને ભક્તિનો પંથ પળાવવા માગતા.આ તેમનો ભક્તિ કવિતાનો હેતુ હતો.

પંદરમાં શતકથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં ભક્તિયુગની શરૂઆત થાય છે. આ ભક્તિયુગમા સૌથી વધુ ફાળો જૈનેતર કવિઓનો છે. આ જૈનેતર કવિઓનો સૌથી વિશિષ્ટ અને માતબર સર્જન રહ્યું છે. આ સમયમાં ગુજરાતમાં જ નહીં, સમગ્ર દેશમાં ભક્તિમાર્ગ વ્યાપક થયેલો જોવા મળે છે. આ સમયમાં સૌથી મોખરે ભક્તિગંગાનું સ્થાન નરસિંહ મહેતાનું છે. નરસિંહ મહેતા માત્ર ભારતના નહીં, પણ જગતના ઉત્તમ સંતકવિઓની હરોળમાં બેસી શકે છે, પરંતુ નરસિંહ મહેતાના સમય, જીવનકાળ વિષેની ચોક્કસ અને સ્પષ્ટ માહિતી આપણને મળતી નથી. તે બાબતે વિવિધ વિદ્વાનોના અભિપ્રાય પ્રવર્તે અનુમાન કરવું જ રહ્યું.

સમય :

નરસિંહ મહેતાના વૃધ્ધમાન્ય સમય (સં. 1470 માં જન્મ)વિશે શ્રી આનંદશંકર તેમના 'વસન્ત' માં ચર્ચા કરી છે.(‘વસન્ત’ વર્ષ -4,અંક-8-માં),ત્યાર પછી શ્રી મુનશીએ એ વિશે પોતાનું મંતવ્ય "મધ્યકાળનો સાહિત્ય પ્રવાહ" માં ભક્તિ સાહિત્ય વિશે લખતા રજૂ કર્યું અને દલીલોને વિસ્તારથી 'નરસૈયો ભક્તહરિનો'ગ્રંથમાં સમજાવી છે. જ્યારે શ્રી કે.કા. શાસ્ત્રીએ એમના 'કવિચરિત'માં મુનશીની

નરસિંહના સમય વિષયક દલીલોના ઉત્તરો આપેલા છે,તેમાં 'નરસૈયો ભક્ત હરિનો'માં મુનશીએ નરસિંહનાં માન્ય સમય વિષે કહે છે કે, "આ કોયડાની તપાસમાં પહેલું ભયસ્થાન તો કિંવદન્તી છે. કાલિદાસ અને ભોજ સાથે થયા, વિક્રમની સભામાં નવરત્નો હતા, કૃષ્ણને મરી ગયાને પાંચ હજાર વર્ષ થયા. આવી ઐતિહાસિક પાયવિનાની વાતો સદીઓ સુધી વિદ્વાન પંડિતોએ સ્વીકારી છે, તે કિંવદન્તીનો ભયંકર પ્રતાપ દેખાય છે."(પૃ.52) આ અવતરણ પરથી આપણે એમજ માની લઈએ કે નરસિંહ મહેતાનો સમય કોઈ આધાર વિના માત્ર સાંભળેલી વાતો પરથી જ આપણાં વિદ્ધવાનોએ સ્વીકાર્યો છે, વળી શ્રી કે.કા.શાસ્ત્રીએ પણ 'હારમાળા'નાં કેટલાક પદોં નરસિંહનાં માન્યા છે. આ પ્રમાણે આપણાં વિદ્વાનોએ નરસિંહનો માન્ય સમય નક્કી કરવામાં, કેવળ પ્રચલિત વાતોનો જ ઉપયોગ કર્યો એ કહેવું ભલે આકર્ષક હોય પણ અસત્ય છે.

નરસિંહ મહેતા પર ચૈતન્યની અસર છે. ચૈતન્યના જૂનાગઢનાં પ્રવાસના હેવાલ માટે, જે ગોવિંદદાસના 'કડછા'નો શ્રી મુનશીએ આધાર રાખ્યો છે, તે માત્ર કિંવદન્તી સાબિત થઈ. તેનો ઉલ્લેખ શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રીએ 'કવિરચિત'માં કર્યો છે. શ્રી મુનશી જણાવે છે, કે "મીરાનો કાળનિર્ણય ચોક્કસ નથી." "મીરાનો જીવનકાળ નરસિંહ મહેતાની જેમ સંદિગ્ધ છે. (નરસૈયો ભકતહરિનો પૃષ્ઠ.54-55)."Gujrat and its literature માં તેઓ કહે છે કે "She was born about the yeas 1500(પૃ. 133)[આસરે સં. 1500માં જન્મ્યા]ત્યાં મીરાનો કાળનિણર્ય સંદિગ્ધ છે. એવું અનુમાન આપણે about શબ્દમાંથી કાઢી ન શકીએ. નરસિંહ મહેતા તેમના કાવ્યસંગ્રહમાંના એક પદમાં કહે છે, કે;

"મીરાંબાઈના વીષા અમૃત કીધાં, વિદુરની આરોગ્યા ભાજી રે."

ઉપરના પદને નરસિંહનાં પદ તરીકે જો આપણે સ્વીકારીએ તો, એથી મીરાં પછી નરસિંહ જન્મ્યા એવો મત બાંધવો પડે, આ મતને મુનશીનું સમર્થન મળે છે. પણ નરસિંહ 1470 માં જન્મ્યાં કે 1540 માં તેનો નિર્ણય કરવામાં મદદ મળતી નથી. જો મીરાં 1600 માં ગુજરી ગયાં,એમ સ્વીકારીએ અને નરસિંહનો જન્મ શ્રી મુનશીના મત અનુસાર સંવંત 1500 છે,એમ સ્વીકારીએ તો, નરસિંહ મીરાંના મૃત્યુ સમયે 60 વર્ષના હોય, એમ માની લઈએ. તો મીરાં 16 મી સદીના અંતમાં નરસિંહનાં જીવન વિષે કાવ્ય રચે એ સંભવિત નથી. આથી નરસિંહ મહેતા અને મીરાંબાઇ

સમકાલીન હતાં,અને મીરાને નરસિંહનાં જીવન વિષે કાવ્ય રચ્યું એ તત્કાલિન પરિસ્થિતિ જોતાં શક્ય લાગતું નથી. આથી મીરાં 1600માં ગુજરી ગયાં અને "નરસિંહજી કા માંહ્યરા" લખી ગયાં. એમ સ્વીકારતાં નરસિંહનો જન્મ સમય 1540 ની પૂર્વેનો આવશ્ય માનવો પડે છે, એ રીતે વિચારતા નરસિંહનો જન્મ 1470 માં જ મૂકવો પડે. જો શ્રી મુનશીના મત પ્રમાણે મીરાં નરસિંહનાં પુરોગામી હોય, તો નરસિંહની ભક્તિના મૂળ ચૈતન્યમાંથી શોધવા કરતાં મીરાંની ભક્તિમાં શોધવા બહું સરળ થઈ પડે તેમ છે.

મુનશીના કહેવા પ્રમાણે નરસિંહનાં જીવન વિષે પહેલું સંસ્મરણ શ્રી વિશ્વનાથ જાનીનું છે. પરંતુ વિશ્વનાથ પૂર્વે વિષ્ણુદાસ કૃષ્ણદાસ તથા ગોવિન્દે નરસિંહનાં જીવન પ્રસંગો વિષે લખ્યું છે. પંરતું "Gujrat and its Literature માં વિષ્ણુદાસનો ઉલ્લેખ જ નથી, માત્ર પ્રેમાનંદ પર કોનું ઋણ હતું તેની યાદીમાં વિષ્ણુદાસનું નામ છે. "મધ્યકાળ નો સાહિત્ય પ્રવાહ"માં મુનશી વિષ્ણુદાસનો સમય 1613 જણાવે છે. જ્યારે નર્મદે એના "કવિચરિત્ર"માં વિષ્ણુદાસને પ્રેમાનંદનો પુરોગામી ગણ્યો છે, 'કાવ્યદોહન'ના આઠમા ભાગમાં પણ વિષ્ણુદાસ નો સમય 1600 થી 1700નો ગણ્યો છે. કૃષ્ણદાસ અને ગોવિન્દ વિશ્વનાથ જનીના પુરોગામી હતા, અને વિશ્વનાથ જાની પર એ બંનેની અસર હતી, એમ ગજેન્દ્રશંકર પંડયા એમના "મામેરું અને તેના પુરોગામીઓ"('કૌમુદી'ત્રૈમાસિક ;ચૈત્ર 1981)એ લેખમાં સ્પષ્ટ દર્શાવ્યું છે.

નરસિંહનાં કાવ્યના ઢાળ વિષે તો શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રીએ એમના કવિચરિતમા વિસ્તારથી ઉત્તર આપ્યો છે. આ સાથે, છેવટે એટલું પૂછવાનું મન થાય છે કે, હારમાળાને નરસિંહની કૃતિ મુનશી માનતા નથી, એટલે હારમાળાનાં તિથિ વાર ખોટાં હોય તો પણ નરસિંહ મહેતાનો સમય નિશ્ચિત કરવા તે ઉપયોગી નથી, પરંતુ આ મુનશીની દલીલો સત્યથી દૂર છે. શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી નરસિંહનાં માન્ય સમયથી લગભગ સૌ વર્ષ અર્વાચીન ઠરાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. નરસિંહનાં સમય વિષે સારી પેઠે ચર્ચાને અંતે મુનશીનો મત માન્ય કરી શકાય તેમ નથી. પરંતુ એક મત પ્રમાણે નરસિંહ મહેતાનો સમય તેમને જુનાગઢના રા'માંડલિક (ઈ.સ.1432 થી ઈ.સ.1480) સમકાલીનના પુરાવાનાં આધારે ઈ. સ. 1400 થી ઈ.સ.1480 સુથીનો મનાય છે. બીજા મત પ્રમાણે તે 16મી

સદીનો મનાય છે. પરંતુ પહેલો મત વધારે પ્રચલિત છે. તેથી ઈ. સ.1414 થી ઈ.સ.1480ની એની સમયમર્યાદા આંકેલી છે, તે વધુ આધારભૂત મનાય છે.

જીવન :

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના અનેક સાહિત્યકારો,કવિઓના સમય અને જીવન વિષેની પ્રમાણભૂત માહિતી મળતી નથી. આથી તે કવિ કે સાહિત્યકારની રચનાઓ કે તેમની કોઈ કૃતિને આધારે અનુમાન કરી શકાય છે. નરસિંહ મહેતા પંદરમાં શતકના પૂર્વાર્ધમાં થઈ ગયેલો પ્રથમ મોથે જૈનેતર ભકત કવિ મનાય છે. એની ભક્તકવિ તરીકેની પ્રતિભાના પ્રકાશમાં એની પૂર્વેનું સાહિત્ય ઢંકાઈ ગયું હતું. તેની પ્રભાત -કવિ તરીકેની લોકપ્રિયતાએ ઘણા પ્રાચીન-મધ્યકાલીન કવિઓને ભુલાવી દીધેલાં, એટલે તે "ગુજરાતનો આદિકવિ " કહેવાતો. ઐતિહાસિક દષ્ટિએ તે સાચું નથી, પણ સાહિત્યિક દષ્ટિએ જોતાં તે ગુજરાતીનો પ્રથમ ઉત્તમ કવિ છે. નરસિંહ પૂર્વે તેના જેવો પ્રતિભાશાળી કવિ થયો નથી એ અર્થમાં તેને આદિકવિ કહી શકાય.

નરસિંહ મહેતા થયો હતો કે નહીં એનીયે ચર્ચા આપણે ત્યાં થઈ છે. નરસિંહની ટોપીથી માંડીને નરસિંહનાં ગૃહજીવનને જાહેરજીવન સુધીના અનેકાનેક પ્રશ્નો ચર્ચામાં છે. આ એવો કવિ છે, જે ઇકોતેર કુળ તાર્યાનો દાવો કરનાર વૈષ્ણવજન આપણને મેળવી આપે છે, અને છતાં એના કુળના સગડ મેળવતાં અટવાઈ જવાય છે!.

ગુજરાત માત્રના નહીં, ભારત માત્રના નહીં, પણ વિશ્વના ઉતમ સંતકવિઓની હરોળમાં બેસી શકે તેવા કવિ છે, પરંતુ નરસિંહ મહેતાના જીવનકાળ વિષેની ચોક્કસ અને સ્પષ્ટ માહિતી આપણને મળતી નથી. વિદવાનોએ પણ એ વિષે જુદા જુદા અભિપ્રાયો આપ્યા છે. નરસિંહ મહેતાએ આત્મકથાનાત્મક પદો લખ્યાં છે. તેને આધારે તેના જીવનની કેટલીક વિગતો મળે છે.

પ્રાપ્ત થયેલા પ્રમાણોના આધારે, નરસિંહ મહેતાનો જીવનકાળ ઈ.સ. 1414 થી ઈ. સ. 1480 સુધીનો ગણાય છે. તેઓ ભાવનગર પાસેના તળાજા ગામમાં વડનગરા જ્ઞાતિમાં જન્મ્યાં હતા.તેમના પિતાનું નામ કૃષ્ણદાસ અને માતાનું નામ દયાકુંવર હતું. માતા-પિતાની છત્રછાયા નાનપણમાં જ ગુમાવી હતી. તેથી ભાઈ-ભાભીને ત્યાં જૂનાગઢમાં આશ્રય લીધો હતો. ભણતર કે કોઈ ઉધમ ન કરતાં અને સાધુ-સંતોના ભજન- કિર્તનમાં તેઓ લીન રહેતા હતા.તેમના લગ્ન

જૂનાગઢમાં મજેવડીમાં રહેતા એક નાગર ગૃહસ્થની પુત્રી માણેકબાઈ સાથે થયાં હતા.તેમણે બે સંતાન હતા. જેમાં શામળશા નામનો પુત્ર અને કુંવરબાઇ નામની પુત્રી હતા. કામધંધો ન કરતાં અને સાધુ-સંતો સાથેનો પ્રેમ અને રઝળ પાટથી તેમના ભાભીએ મહેણું માર્યું. નરસિંહ ઘરબાર છોડી જંગલમાં નાસી જઈ શિવની આરાધના કરી અને શિવ કૃપાથી તેમને દ્વારિકામાં રાસ-લીલાના દર્શન થયાં. આ પ્રસંગ બન્યા પછી જિંદગીભર નરસિંહે ઈશ્વરગુણ ગાવાનું પસંદ કર્યું. જે-હોય, તે પણ આજે પાંચ-પાંચ સદીઓથી નરસિંહ મહેતાના જીવનના અદભૂત પ્રસંગોથી પ્રજાનો મોટો સમુદાય ભક્તિરૂપી શ્રધ્ધાનું ભાથું બાંધે છે. નરસિંહ મહેતા ભજનમાં સમય ગાળતો,નગરો તેની મશ્કરી કરતાં હતા. તે જૂનાગઢમાં આવેલા દામોદર કુંડમાં રોજ નહાવા જતો. હરિજનોના આગ્રહથી હરિજનવાસમાં ભજન કરવા જતો. તે તેમની નાગર જ્ઞાતિને પસંદ ન હોતું. પણ નરસિંહને એની કોઈ પરવા ન હોતી. તે તો કહેતો,---

"એવા રે અમે એવા રે એવા, તમે કહો છોં વળી તેવા રે;
ભક્તિ કરતાં જો ભષ્ટ કહેશો તો, કરીશું દમોદરની સેવા રે,
હળવાં કર્મનો હું નરસૈ'યો, મુજને તો વૈષ્ણવ વહાલા રે;
હરિજનથી જે અંતર ગણશે, તેના ફોગટ ફેરા ઠાલા રે."

નરસિંહ મહેતાના પુત્ર શામળદાસના વિવાહ વડનગરના મદન મહેતાની પુત્રી સાથે થયા. પણ પછી, શામળદાસ ને પત્ની માણેક મહેતી ગુજારી ગયા, પછી નરસિંહે મન મનાવી લીધું કે ---

"ભલું થયું ભાંગી જંજાળ, સુખે ભજીશું શ્રી ગોપાલ;

આમ; નરસિંહ મહેતાએ શામળશાનો વિવાહ, કુંવરબાઇનું મામેરું, દ્વારિકાના યાત્રિકોની હૂંડીનો સ્વીકાર, જેવા પ્રસંગોએ પ્રભુએ ચમત્કારિક રીતે મદદ કરી હતી. રા'માંડલિકે નરસિંહને જેલમાં નાખી "પ્રભુ જાતે હાર પહેરાવે તો સાચો ભક્ત"એવી કસોટીમાં પણ સફળ થયા છે. એવી અનેક દંતકથાઓના તે પ્રસંગોના કાવ્યો રચાયા છે.

નરસિંહનું આવવું અકસ્માત નથી, જે પરિબળોએ સમાજ, ધર્મ વગેરે સાંસ્કૃતિક સ્તરો પર ઉપાડો લીધો તેની જ સાહજિક ઉપસ્થિતિ નરસિંહનાં જીવન કવનના મૂળમાં લહાય છે. પોતે એક 'ભાગવત', 'વૈષ્ણવ' ભક્ત હતા. તેમનું જીવન વ્યક્તિત્વ ભક્તિમય અને જ્ઞાનમય હતું. તેમનું

જીવન એ જ કવન છે. અંતે જૂનાગઢ પર મહમુદ બેગડાએ રા'માંડલિક ઉપર વિજય મેળવ્યો, ત્યારે જૂનાગઢમાં રહેવાની મુશ્કેલી જોઈ નરસિંહ મહેતાની પણ ઉત્તરાવસ્થા માંગરોળમાં ગઈ અને દેહાંત થયા. મકતુપુર દરવાજેથી સમૃદ્ર તરફ જતાં માર્ગને છેડે 'નરસિંહ સ્મશાન' (અત્યારે રબારીઓ જ એનો ઉપયોગ કરે છે, તે)માં એનો અગ્નિદાહ થયો માનવામાં આવે છે.

નરસિંહ મહેતાની કીર્તિ તેમના જીવનકાળમાં સૌરાષ્ટ, ગુજરાત, મારવાડ અને ઉત્તર ભારતમાં પ્રસરી હતી. મીરાંબાઇ,સૂરદાસ વગેરે ભક્તો તેમની મહત્તા ગાઈ છે. કબીર અને ગુરુનાનક જૂનાગઢમાં તેમના દર્શને આવ્યા હતા. એમ પણ માનવામાં આવે છે. આજે પણ ભારત-ભરમાં ભાવિક લોકો નરસિંહનાં નામોચ્ચાર સાથે જ તેને નમન કરે છે. અને જૂનાગઢ વાસીઓ નરસિંહની કર્મ ભૂમિમાં પોતે જન્મ્યા છે તે માટે તેમને પ્રણામ કરે છે. આ મહાન ભક્ત કવિ,પરમ ભક્ત જૂનાગઢનાં હોવાનો જુનાગઢ વાસીઓને આજે પણ ગર્વ છે.

કવન :

નરસિંહ સાચે જ આપણો તેજસ્વી સંત-કવિ છે. ઉમાશંકર કહે છે તેમ,એ "ઉજ્જવળ વાણીનો કવિ છે". એ નરસિંહનાં જીવન-કવનના મૂળિયાં આપણી સમગ્ર સાંસ્કૃતિક પરંપરામાં તેમજ લોકપરંપરામાં અને આપણાં લોહીમાં ઊંડે સુધી પહોંચેલા છે. સંત-ભક્ત તરીકે ઐતિહાસિક દષ્ટિએ એના જીવનમાં સત્યાસત્ય કે તથ્થ્યા તથ્ય કેટલું એના પ્રશ્નો રહેવાના. પરંતુ લોકમાનસમાં તો જેના માટે ભગવાન ઘણું ઘણું કરી શકે એવા એ દૈવી શક્તિવાળો કવિ છે. નરસિંહની જીવન પરંપરા અને કવન પરંપરા ભક્તિ શ્રધ્ધાની પરંપરા છે, સંતશૈલીની પરંપરા છે, આપણે માટે હોય એ કરતાં એના માટે કૃષ્ણ વધુ વાસ્તવિક છે, નરસિંહ 'આધ વાણી 'નો કવિ છે, આ વાણીની ઉપલબ્ધિ તેણે જીવનમાં ઘણું વેઠીને પ્રાપ્ત કરી છે. એને સંસારનાં આધિ,વ્યાધિ ને ઉપાધિ વચ્ચે અણનમ રહી, પ્રભુમાં દઢ શ્રધ્ધા રહી, સમતાશીલ રહીને એ વાણીનું વરદાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. એ વાણી માટે એકાંતવાસ વેઠયો છે, તપશ્ચ્રયા પણ કરી છે.

ગુજરાતી ભાષાની રમ્યતા અને ભવ્યતાનો એક સાથે સાક્ષાત્કાર કરાવતો કવિ એટલે નરસિંહ મહેતા---- આપણાં પ્રશિષ્ટ કવિ હરીન્દ્ર દવેએ પણ કહ્યું કે જો ભારતના ભક્તકવિઓની પરિષદ યોજાય તો ગુજરાતનું પ્રતિનિધિત્વ નરસિંહ સુપેરે કરે. સાહિત્યના સંશોધકો નરસિંહના મૂળ

ભજનો કેટલાં અને અન્ય કવિઓએ તેને નામે લખેલા ભજનો કેટલાં તેની ચર્ચા કરે છે. પરંતુ તેમાં ન પડતાં આપણે નરસિંહને નામે પ્રગટ સાહિત્યની વાત કરીશું.

નરસિંહની કૃતિઓ નીચે પ્રમાણે છે,

(1) શામળશાનો વિવાહ (2) હારમાળા (3) હૂંડી (4) મામેરું (5) શ્રાધ્ધ (6) ઝારીના પદ (7) રાસસહસ્ત્રપદી (8) શૃંગારમાળા (9) હિંડોળાના પદો (10) વસંતના પદો (11) કૃષ્ણ જન્મ સમેના પદો (12) બાળલીલા (13) ચાતુરીષોડશી (14) ચાતુરી-છ્ત્રીસી (15) ગ્નાન-વૈરાગ્યના પદો (16) દાણલીલા અને (17)સુદામાચરિત્ર.

નરસિંહે જે કૃતિઓ આપી તેમાં 'ઝારીના પદ','પુત્રવિવાહના પદ', 'મામેરાના પદ', 'હૂંડીના પદ', 'હારસમેના પદ', અને બે બીજા પદ મળીને આત્મચરિતના પદનો એક સંપુટ મળે છે, જેના કર્તૃત્વ બાબતે કેટલોક ઊહાપોહ થયો છે અને એ પદ નરસિંહનાં નહીં હોવાની વાત પણ આગળ કરાઇ છે. એ પદોમાં જો કેટલાંક નરસિંહનાં હોય તોયે એમાં બીજાઓ ધારા પણ સેળભેળ થયાની સંભાવનાઓ રજૂ થઈ છે. આ સિવાય નરસિંહે ચાતુરીઓ આપી છે, તેમાં 'ચાતુરીષોડશી'અને ‘ચાતુરીછત્રીસી' નો નિર્દેશ કરાયો છે. ઉમાશંકર જોષી તો 'સુદામાચરિત્ર'માં જ 'ગુજરાતી આખ્યાન કવિતાના અરુણોદય'નું દર્શન કરે છે. તો શ્રી જેસલપુરા એમના નરસિંહ મહેતાની કાવ્યકૃતિઓ' ના સંપાદનમાં એક દાણલીલા આપે છે, જેમાં 12 પદો છે, આ 'દાણલીલા' ના કર્તા શંકાસ્પદ હોય એમ લાગે છે, જ્યારે 'શૃંગારના પદો'માં પણ તેઓ દાણલીલના 13 પદ આપે છે. નરસિંહનાં 'વાત્સલ્યના પદ'માં કૃષ્ણજન્મ વધામણીના 9 તથા બાળલીલાના 23 મળીને કુલ 42 પદ આપે છે. નરસિંહે રાસના,વસંતના,વાંસળીના,ઝાઝરના,જળજમુનાનાં,દાણલીલાનાં, ગોપીસંદેશના,નેત્રકટાક્ષના,મોહનસુખનાં,રિસામણનાં,મહીવલોણના,હીંડોળાનાઉપાલંભના,વિરહઝંના અને રતિ સુખના અને કેટલાક પ્રકીર્ણ પદો મળી કુલ 497 જેટલા થાયા આ ઉપરાંત શ્રી જેસલપુરાએ નરસિંહનાં જ્ઞાન- ભક્તિ-વૈરાગ્યના 65 પદ આપ્યા છે. વળી, છેલ્લે બીજા 39 પદો આપ્યા છે. જેની હસ્તપ્રત નથી પણ તે નરસિંહ મહેતા પાસે અને ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈ કૃત 'નરસિંહ મહેતા કૃત કાવ્યસંગ્રહ'માં અપાયેલા છે. પરંતુ 'ગોવિંદગમન' અને 'સુરતસંગ્રામ'નરસિંહનાં નહીં હોય તેની વિચારણા અપ્રસ્તુત છે.

નરસિંહની કવિત્વ શક્તિ એનાં પોતાના કહેવાતાં આત્મચરિત્રાત્મક પદોમાં કે દીર્ઘ રચનાઓમાં દેખાય છે. તેના કરતાં એના ભક્તિ શૃંગાર અને ભક્તિ બોધનાં પદોમાં સવિશેષ દેખાય છે, તેમણે 'ઝારીના પદો'માં ભગવાન પોતે જ સાક્ષાત મોહિની સ્વરૂપે પોતાને જલપાન કરાવવા આવ્યા હોય એવો ભાવ વ્યક્ત થયો છે.જ્યારે પુત્ર-વિવાહના 34 પદ છે. એમાં આરંભમાં નરસિંહ પોતાની સૂતેલી 'આધ-વાણી' કાવ્ય વાણી જાગૃત થાય છે. નરસિંહે પરમાત્મા પાસે રિધ્ધિ-સિધ્ધિ ન માગતા ----

'એક અનંત તારી ભક્તિ જાચું'---

એમ કહી ભગવાનની ભક્તિ માટેની કાવ્યસિધ્ધિ જ માગ્યાનુ સમજાય છે. પરમાત્મા પણ 'ધન્ય તારી મતિ' એમ કહી 'પ્રેમની ભક્તિ'આપી,જે પછી સવા લાખ તો નહીં,પણ સેંકડો પદોમાં છલકાતી રહી, તેમના 'મામેરાં' ના 16 પદોમાં શરૂઆતમાં નરસિંહ પોતાના જીવનની સંક્ષિપ્ત ભૂમિકા પહેલા પદમાં આવે છે. ને ત્યાં પોતાનો જન્મ તળાજામાં થયાનું જણાવે છે. પછી કુંવરબાઇના સીમંતનો પ્રસંગ આવતા મામેરું પુરવાનો પ્રશ્ન ઊભો થાય છે.ત્યાં ભગવાન પોતે કુંરબાઈના સાસરિયાંને મનમાંની પહેરામણી આપી નરસિંહની લાજ નાગરી નાતમાં સાચવે છે. તેમજ 'હૂંડીના પદ'માં નરસિંહની લાજ રાખવા ભગવાન શામળા શેઠ બનીને જાય છે. આઠ પદની આ માળામાં શ્રીકૃષ્ણ બહુ સુંદર રીતે નરસિંહ આગળ ભક્તની સાથેના પોતાના સંબંધને વ્યક્ત કરતાં કહે છે; --

"હું અને તું ક્ષણું એક નથી વેગળા, સાધુ-સંતથી પલક ન અળગો,
માહરા ભક્તની સાથે હું એમ રહું, જ્યમ પ્રતિબિંબ ત્યમ સંગ વળગ્યો."

'નરસિંહ મહેતાની કાવ્યકૃતિઓ'માં 'હાર સમેનાં પદ'માં કુલ 51 પદ અપાયા છે. એમાં 51 પદમાં 'સંવત પંનર બારોત્તર સપ્તમીને સોમવાર, માર્ગશીર્ષ અજુઆળે પખ નરસૈને આપ્યો હાર રે'- એ પંક્તિઓ આવે છે, જે નરસિંહનાં સમય નિર્ણયનો મહત્વનો આધાર બને છે. 'સુદામાચરિત્ર' સાખ્ય ભક્તિનું કાવ્ય છે. એના નિરૂપણમાં લાઘવને વેગ વરતાય છે. જુલણાતા પદબંધમાં પ્રાસાનુપ્રાસને કારણે નોંધપાત્ર કાવ્ય છે. આ કાવ્ય માટે ઉમાશંકર જોષીએ 'મિત્ર' શબ્દ પર ભાર મૂકીને લખે છે,;--

"નરસિંહનાં 'સુદામાચરિત્ર'ના અવયવે અવયવમાં જે ઔચિત્ય છે, વાણીમાં જે પ્રાંજલતા અને
પ્રગલ્ભતા છે, શિલ્પની જે સપ્રમાણતા છે. કાવ્યનિર્મિતિમાં 'મિત્ર' શબ્દના ઉપયોગથી અનાયાસે
સધાતી જે સચેતતા છે,
તે એ લઘુકૃતિને નરસિંહની જ નહીં, ગુજરાતી ભાષાની ગણનાપાત્ર કૃતિઓમાં સ્થાન અપાવવા
પર્યાપ્ત છે." (ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ-2,પૃ. 116)

શ્રી ઉમાશંકર જોષી 'નરસિંહકૃત કાવ્યસંગ્રહ'માંની 78 પંક્તિની 'દાણલીલા'ને નરસિંહની એક ધ્યાનાર્હ કૃતિ ગણાવી છે. નરસિંહે કૃષ્ણપ્રીતિના પદોમાં જે વાત્સલ્યનાં પદ આપ્યા છે, તેમાં કૃષ્ણજન્મ વધામણીના 9 તથા બાળલીલાના 23 પદ મળે છે. કૃષ્ણજન્મ વધામણીના પદોમાં વસુદેવ 'દુષ્ટનિવારણ, સંકટ-ટાળણ'નંદકુંવરને ગોકુળમાં નંદરાયને ત્યાં પધરાવી જાય છે, તે પછી નંદઘેર જે આનંદ-મહોત્સવ ઉજવાય છે. તેનો ચિતાર આપ્યો છે. નરસિંહે ઘણી મોટી સંખ્યામાં શૃંગારના પદો આપ્યાં છે. એની કવિતાનો મોટો ભાગ ભક્તિશૃંગારના પદો રોકે છે. આ ભક્તિશૃંગારના સંદર્ભે નરસિંહની દષ્ટિ સ્પષ્ટ છે, તેથી તે કહે છે; --

"તમે જાણો વિષય રસ ગાયો, મારો હરિ શુ પ્રેમ ઊભરાય,
હરિલીલાં શણગાર જગાતા, વિષયી નહિ કહેવાય."

આમ,નરસિંહની રાસલીલાનો છાંક અને ઝાકળમાળ લુપ્ત નથી. એના પગના ઘૂઘરાનો ધમકાર,અને પ્રભાતિયાના એકતારનો રણકાર હજુ હવામાં છે. એનો રસ નરસિંહ પછી અનેક કવિઓએ વિષ્ણુદાસ,વિશ્વનાથ, પ્રેમાનંદ અને દયારામે મનભરીને માણ્યો છે. તેથી તો ઉમાશંકર જોષીએ કહેવું પડ્યું કે, "દયારામ તો નરસિંહ વિના કલ્પી શકતા નથી." (ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ-2,પૃ.૧૬૨). નરસિંહ વિનાના આપણાં પદ સાહિત્યની પ્રભાતિયાની કે એમાં પરિપૂર્ણ ખીલતી જે ગુજરાતી ભાષાની ,તેની પરંપરાનીયે કલ્પના કરવી આપણને ક્યાં ગમે છે?નરસિંહની કવિતામાં આપણને આપણી તત્કાલીન ગુજરાતી ભાષાનો, ગુજરાતી પરંપરાનો અવાજ સંભળાય છે, એને માળવું.અને પામવું જે આજેય આપણને ગમે છે. જેમ જૂનાગઢના ગિરનારનું તેમ જૂનાગઢનાં એ કવિ નરસિંહનું આકર્ષણ આજેય તાજું જ છે. રાધા-ગોપિકાના સવારના વલોણમાંથી ઊતરેલા ગોરસના જેવું આપણે એનો મનભર આસ્વાદ લઈને ધન્યતા અનુભવીએ છીએ.

'નરસિંહ મહેતાની સ્મૃતિ એટલે માત્ર આપણાં ભક્તકવિની જ સ્મૃતિ નહીં,પણ આપણાં લોકજીવનને પાંચસો વર્ષોથી હેલે ચડાવનાર આપણાં નિત્ય નવા ઓચ્છવિયાની સ્મૃતિ. નરસિંહ આજે પણ પોતાનાં પ્રભાતિયામાંથી આપણને રોજ જગાડે છે. જો આપણે જાગી ઊઠીએ તો !આપણાં જીવનમાં નવું પરોઢ ખીલે,નવો પ્રાણ વિકસે-----".

સંદર્ભ-ગ્રંથસૂચિ

(૧)ગુજરાતી સાહિત્યની વિકસરેખા(મધ્યકાળ)લે. ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકર

(૨)મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય(ઇતિહાસ)લે. પ્રિ.ડૉ. બહેચરભાઇ ર.પટેલ

(૩)ગુજરાતી સાહિત્યમાં જૂનાગઢનું પ્રદાન લે. ડૉ. જીવરાજ પારધી

(૪)ભક્ત કવિશ્રી નરસિંહ મહેતા લે.ડૉ. ચંદ્રકાન્ત શેઠ

(ભક્તિકવિતાનું સાતત્ય અને સિધ્ધિ)

(૫)નરસિંહ વંદના: સંપા.ડૉ. બળવંત જાની

(૬)અનુરણન લે. ડૉ. ચંદ્રકાન્ત મહેતા

(૭)નરસિંહ મહેતા લે. કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી

(૮)સૌરાષ્ટની ઐતિહાસિક નગરીઓ લે. કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી [માંગરોળ (સોરઠ)]

7

प्रज्ञावादः

-साधुः ज्ञानवर्धनदासः

कदाचिन्मनुष्यजीवने अकल्प्यं परिवर्तनं भवति। उत्तरदिग्गम्यमानो अकस्माद्दक्षिणदिग्गमनशीलो भवति। पुण्यपथगन्ता पापमार्गमनुसरति। एकनिश्चितकार्यं कर्तुं निर्गतः पुरुषः विपरितमेव कार्यं साध्नोति। मानवस्वभावजा एतादृशी परिस्थितिः।

एतादृशी परिस्थितिः गीतायामपि कुरुक्षेत्रे अर्जुनस्य। महाभारतयुद्धाय कृतनिश्चयाः कौरवपाण्डवाः धर्मक्षेत्रे समवेताः। कुरुवृद्धपितामहः दुर्योधनस्य हर्षवर्धनाय सिंहनादतुल्यं शङ्खनादं चकार। पाण्डवसेनायामपि ततोऽप्यधिकतरः शङ्खनादः अभवत्।

ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ।
माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः।।
पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः।
पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः।। [1]

अत्र अर्जुनस्योत्साहदर्शनं भवति। अपि च कौरवेभ्यः पाण्डवानामुत्साहः युद्धे अधिकतरः इति शङ्खनादपरिणामेन ज्ञायते। कौरवनादैः " स शब्दस्तुमुलोऽभवत् " [2] इति। किन्तु पाण्डवनादैः "स घोषो धार्तराष्ट्राणां

---

[1] गीता १/१४,१५.

[2] गीता १/१३.

हृदयानि व्यदारयत् "[3], "नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन्" [4] इति। अनेन अर्जुनस्योत्साहदर्शनं युद्धे। पुनश्च कपिध्वजः संहरणशस्त्राऽस्त्रादिप्रयोगवेलायामत्यासन्नायां गाण्डीवाऽभिधेयं स्वदिव्यकार्मुकं सज्यं विधाय युद्धोत्साहं प्रदर्शयामास। श्रीकृष्णं मित्रभावनया च आदिदेश

सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत।।

यावदेतान्निरीक्षेऽहं योद्धुकामनवस्थितान्।

कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन् रणसमुद्यमे।।

योत्समानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः। [5]

अत्रार्जुनशब्देषु वीरतातत्परताचपलताविजयाकाङ्क्षाः दृश्यमाना भवन्ति।

कौरवकुटीलकपटक्रुद्धः,लाक्षागृहानलादिना भूयो वञ्चितः , अपहृत राज्यः, अधुनैव धनुरुद्यम्य युद्धाय कृतनिश्चयः "कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन् रणसमुद्यमे"[6] इति, दर्शितविजयसमुत्कण्ठः, शब्दवेधिबाणप्रक्षेप्ता,सव्यसाची, पाण्डवपक्षप्राणाधारः, प्रत्यक्षविभूतिविशेषाऽच्युतहृषीकेशसारथीसहायः सन् सेनयोरुभयोर्मध्ये गत्वा अर्जुनः स्वजनान् दृष्ट्वा वर्तने परिवर्तनं चकार।

---

[3] गीता १/१९.

[4] गीता १/१९.

[5] गीता १/२१,२२,२३.

[6] गीता १/२२.

जलयोगेन बीजाङ्कुररोहणवत् पार्थात्मस्थो मोहः स्वजनसमीक्षणमात्रयोगेन समरस्थले समरसमये एवाऽऽविर्बभूव। श्रीकृष्णं कथयति

सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति।

वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते।।

गाण्डीवं स्त्रंसते हस्तात्त्वक्चैव परिदह्यते।

न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः।। [7]

एवमुक्त्वार्जुनः सङ्ख्ये रथोपस्थ उपाविशत्।

विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः।। [8]

अन्ते तु "न योत्स्ये" इति कृष्णं स्पष्टमुक्त्वा तूष्णीं बभूव।

अर्जुनः न केवलं युद्धं न करिष्ये इति वदति अपि तु युद्धेन का हानिः भविष्यति ? एतत्विषयं तर्कपूर्णरीत्या प्रतिपादयति। मम युद्धाकरणं सकारणं समीचीनं सम्यगिति प्रतिपादयति। सः कथयति – युद्धे विपरितानि निमित्तानि पश्यामि। स्वजनं आहवे हत्वा न श्रेयः अनुपश्यामि। येषामर्थे भोगाः सुखानि धनानि राज्यं काङ्क्षितं तेषां स्वजनानां तु युद्धे मरणं भविष्यति अतः विजयं राज्यं न काङ्क्षे। प्रतिपक्षे तु धार्तराष्ट्राः अस्माकं स्वजनाः एव अतः तेषां हनने कथम् अस्माकं स्वजनप्रीतिः। धार्तराष्ट्रान्स्वबान्धवान् हत्वा तु पापमेव भविष्यति। यद्यप्येते लोभोपहतचेतसः कुलक्षयकृतं दोषं, मित्रद्रोहे

[7] गीता १/२९,३०.

[8] गीता १/४७.

पातकं च न पश्यन्ति किन्तु वयं तु ज्ञानिनः। पापं ज्ञात्वा कथं युद्धनिवारणं न करणीयम्। कुलक्षये सनातनाकुलधर्माः प्रणस्यन्ति। धर्मे नष्टे कृत्स्नकुलं अधर्मोऽभिभवति। अधर्माभिभवात् कुलस्त्रियः प्रदुष्यन्ति। दुष्टासु स्त्रीषु वर्णसङ्करः जायते। सङ्करत्वं तु कुलस्य कुलघ्नानां नरकायैव भवति। लुप्तपिण्डोदकक्रियाः पितरः पतन्ति। उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां नरकेऽनियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम । अपि च राज्यसुखलोभेन स्वजनं हन्तुमुद्यताः वयं महत्पापं कर्तुं व्यवसिताः। हीमे भीष्मद्रोणाः मदाचार्याः पूज्याः। पूज्यपूजाव्यतिक्रमेण श्रेयःप्रतिबन्धस्तदा तत्र शस्त्रप्रहरणे तु घोरनरकवास एव मम भविष्यति। गुरुन् हत्वा रुधिरप्रदिग्धान् भोगान् नाऽहं भुञ्जीय। महानुभावगुरुहननाद् भिक्षाचर्यमपि वरम्। कदाचिन्गुरुन् हत्वा विजयप्राप्तिः तथापि न शान्तिः भविष्यति। अतः गुरुजनान् मारयित्वा न जीवितुमिच्छामः।

अत्र अर्जुनस्य हस्तिदन्तवद् द्विमुखीप्रतिभा दृष्यते। एकतः क्षत्रियकुलधर्मोचितसमरसमयोचितशत्रुहननोद्योगः युद्धवादः। यथा धनुरुद्यम्य [9], कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन् रमसमुद्यमे [10] इति। अन्यतः शान्तिमन्त्रणा, समन्वयवादीविचारधारा, युद्धशमनवादः। न काङ्क्षे राज्यम् [11],

---

[9] गीता १/२०.

[10] गीता १/२२.

[11] गीता १/३२.

धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत्[12] इति।

किं युक्तम्? युद्धेन सहस्त्रमनुष्यसंहारः वा विना युद्धं मनुष्यरक्षा। युद्धेन राज्यप्राप्तिः वा विना युद्धं शान्तिमयजीवनम्। युद्धेन स्वजनवियोगः वा विना युद्धं स्वजनसहवासः। युद्धेन गुरुजनापराधः वा विना युद्धेन गुरुप्रसन्नता। कः पक्षः ग्राह्यः? प्रथमः उत द्वितीयः? वा उभौ ग्राह्यौ? अथवा उभौ त्याज्यौ? श्रीकृष्णमेव पृच्छामस्तावत्।

भगवत्श्रीकृष्णदृष्ट्या तु क्षत्रियधर्मोचितयुद्धवादः एव समीचीनः। अन्यस्तु प्रज्ञावादः एव। अत एव अर्जुनस्य धर्ममयाभासमानां वाणीं श्रुत्वेव श्रीकृष्णः अवोचत् "प्रज्ञावादान् भाषसे"[13] इति। प्रज्ञावादः इत्युक्ते किं? देहाभिमानकलुषितस्वबुद्धिमात्रोत्थितो गुरुतदुपदिष्टसच्छास्त्राद्यसम्मतः स्वमनःकल्पितस्वार्थसाधनमात्रनिबन्धनः शास्त्राक्षरस्वाभीष्टविपरीतार्थकरणलक्षणः प्राज्ञवचनतुल्य-तयाऽऽभासमानो वादः प्रज्ञावादः। यद्यपि अर्जुनस्य युद्धाकरणे दर्शितकारणानि तर्कपूर्णानि योग्यानि धर्मयुतानि आभाषन्ते किन्तु तत्समये तु युद्धमेव योग्यम्। मोहवशात् स्वजनासक्तिवशात् एतादृक्वाक्यप्रयोगः असामयिकः शास्त्रगुर्वाज्ञाविरुद्धः अतः प्रज्ञावादः। तथा हि "अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम्"[14], "यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः। कुलक्षयकृतं

[12] गीता १/४६.

[13] गीता २/११.

[14] गीता १/४५.

दोषं मित्रद्रोहे च पातकम्।। कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम्।" [15], "कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः" [16] इत्यादिकान् प्रज्ञावादान् भाषति अर्जुनः।

तत्पश्यामः।

१) अर्जुनपरिस्थित्या–अहो महच्चित्रमिदं यद् भ्रमच्चक्राऽनुलग्नमीनाऽक्षिवेधनाद्यसम्भवितपराक्रमोऽपि बाल्य एव लब्धलक्ष्याऽवधानमनःकौशलोऽपि भ्राम्यते। गाण्डीवप्रहरणोऽपि सीदति विकम्पते चेति। पुरुषार्षभोऽपि नपंसकायते च रोदिति चेति। सर्वोप्ययं मायमोहमहिमा। स एव कारणशरीररूपो मनःपराभवमातनुते। पापभीतिमुद्भावयति। धर्माऽधर्माऽशङ्कां वर्धयति। विवेकवैकल्ये विचारमौढ्ये वा पातयति। वृथाजल्पनाय प्रेरयति। स्वत्मनिहितमेव निधिमेवाच्छादयति। यथा क्षेत्रभूम्यनभिज्ञो हालिको ह्यज्ञानवशात् स्वक्षेत्रभूमिगर्भितमपि रत्नसंपूरितस्वर्णमयनिधिकुम्भमजान्नेवऽऽजीवनं बलीवर्दाभ्यां सह पांसुलपादुकः सन्नेव दरिद्रतामुद्वहते। तथेह पार्थपरिस्थितिः। कारणशरीरप्रभावादभुभूतसूक्ष्मशरीरोऽत एवाऽभिभूत स्थूलशरीरः स तदा बभूव। अत्रार्जुनपरिस्थित्या ज्ञायते यत् सः प्रज्ञावादानेव वदति।

---

[15] गीता १/३८,३९.

[16] गीता १/४०.

२) अर्जुनवचनैः – अर्जुनः स्वयमेव न जानाति किं करणीयं मयाद्य ? "न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः।" [17], संग्रामोद्योगाऽनुद्योगयोर्मदध्ये अस्माकं श्रेयस्करं किं? गुर्वादिहननक्लिन्नं क्षात्रधर्मोपमं युद्धं श्रेय आहोस्वित् क्षात्रकर्तव्यं परिहाय भैक्ष्यवृत्यङ्गीकारेण युद्धाऽनुद्योग एव श्रेय इत्येतन्न विजानीम। अतः सः यत्किमपि वदति तत्सर्वं वृथा जल्पनमेव प्रज्ञावादः।

पुनश्च स्वयमेवार्जुनः वदति "कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः" [18] इति। अत्र कार्पण्यं दैन्यं निर्वीर्यता। तादृशेन दोषेण प्रतिबद्धस्वभावः यस्येति। अथवा भगवदाज्ञया घर्मतः परिहेयस्य दयाऽभिस्नेहा दिलक्षमोहवशादपरिहानमेव कार्पण्यम्। सत्यपि भगवदादेशे ममैते गुरुबान्धवाः कथं हन्तव्याः। तद्वधे पापमेव भजेयम्। अतो न हन्तव्या इत्यादि व्यामोहदोषेणोपहतोऽभिभूतः स्वभावः। एतादृक्स्वभावयुतोऽर्जुनः प्रज्ञावादान् विना अन्यं वक्तुं समर्थः किं ?

अस्मिन्नेव श्लोके वदति "धर्मसम्मूढचेताः" धर्मनिर्णये विभ्रान्ताऽन्तःकरणोऽहम्। विभ्रान्ताऽन्तःकरणः प्रज्ञावादान् विना न किमपि वदति।

३) श्रीकृष्णवचनैः – श्रीकृष्णस्तु प्रप्रथमतया निश्चितरूपेण जानाति यदयं नितान्तं प्रज्ञावादान् वदति। अतः यदार्जुनः विरराम तत्क्षणमेव उवाच

[17] गीता २/६.

[18] गीता २/७.

"कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम्। अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यम् अकीर्तिकरमर्जुन।।" [19] इति। धर्ममिषेण खेदकरं मोहकलुषितं अविद्वत्सेवितं स्वर्गलाभावरोधि क्षत्रियोचितयशोनाशनं शूरक्षत्रिय परममोदकरे धर्मयुद्धसमये कुतः वदसि ? नैतत्भवादृशानामुचितमिति।

क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते। क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतपः।। [20] सकलशस्त्राऽस्त्रनिक्षेपणचतुरे प्रपञ्चप्रसिद्धवीर्ये मत्सखे मत्सहाये समरसमये चापत्यागरेदनादिलक्षणदौर्बल्यं न युज्यते। पौरुषपूरितेन त्वया स्वस्मिन्नेव क्लीबत्वमध्यस्तमिति कथमतथाभावं भजसे। अत्राऽपि अर्जुनस्य प्रज्ञावादखणडनं कृष्णेन। द्वितीयाध्यायस्य एकादशतमे श्लोके तु स्पष्टतया वदति भगवान् "अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे। गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः।।" इति।

इत्थं श्रीकृष्णवचनै सिद्धः अर्जुनप्रज्ञावादः।

प्रज्ञावादप्रत्युत्तरः

अर्जुनः अवश्यमेव प्रज्ञावादान्वदतीति श्रीकृष्णोक्तद्वितीयाध्यायाज्ज्ञायते। यथा "प्रज्ञावादान् भाषसे" [21] इत्यादिभिः शब्दैः श्रीकृष्णेन प्रतिज्ञा घोषिता। पश्चाद् सम्पूर्णद्वितीयाध्यये यथाऽर्जुनप्रज्ञावादनिराशः स्यात् युद्धायकृतनिश्चयः स्यात्तदनुसारमेवोपदेशः।

---

[19] गीता २/२.

[20] गीता २/३.

[21] गीता २/११.

देहिनोऽस्मिनयथा देहे कौमारं यौवनं जरा।

तथा देहान्तरप्रप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति।। [22]

अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः।

अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युद्धस्व भारत।। [23]

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च।

तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि।। [24]

एभिः श्लोकैः देहस्य पश्चाद्जन्मता पूर्वजन्मता पुनर्पुनर्जन्मता चेत्यादिकं प्रमाणयति। सर्वेषां स्वजनानां देहास्त्वनित्याः अतः परिदेवना न कर्तव्या।

अपि च आत्मा तु सदैव नित्यः न मरणशीलः तत्राऽपि न शोकः कर्तव्यः इति ज्ञापयति बहुभिः।

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम्।

विनाशमव्ययस्यस्य न कश्तित्कर्तुमर्हति।। [25]

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम्।

उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते।। [26]

---

22 गीता २/१३.

23 गीता २/१८.

24 गीता २/२७.

25 गीता २/१७.

न जायते म्रियते वा कदाचिन् नायं भूत्वा भविता वा न भूयः।

अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे।। [27]

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि।

तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही।। [28] इत्यादिभिः अर्जुनप्रज्ञावादे "एतान्न हन्तुमिच्छामि" [29], "तस्मान्नार्हा वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान्स्वबान्धवान्" [30], "स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम् माधव" [31], "न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे" [32] प्रतिवक्षिताः।

पुनश्च "स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि। धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते।।" [33] क्षत्रियधर्ममपि समालोच्य कर्तव्याद् युद्धान्निवर्तितुं नार्हसि त्वम्। कः क्षत्रियधर्मः? "शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम्। दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ।। [34] इति प्रसिद्धः क्षात्रधर्मः। अतः धर्मादनपेताद् न्याय्यात् भगवत्समादिष्टाद् युद्धात्

---

[26] गीता २/१९.

[27] गीता २/२०.

[28] गीता २/२२.

[29] गीता १/३४.

[30] गीता १/३७.

[31] गीता १/३७.

[32] गीता १/३१.

[33] गीता २/३१.

[34] गीता १८/४३.

किमपि कल्याणकरं सुखमयं प्रशस्तं कर्म भवत्सदृशक्षत्रियस्य न विद्यते। एवमिह "धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत" [35], "उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः" [36] इत्याद्युक्तपार्थप्रज्ञावादप्रत्युक्तः।

अयत्नोपलब्धं परमात्मेच्छया प्राप्तं प्रतिबन्धशून्यं वर्णधर्माऽनुष्ठानलक्षणपुण्यलभ्यदेवलोकोपायभूतं धर्मसंग्रामम् उपचितपुण्याः सत्कर्मिणः क्षत्रियाः लभन्ते। अतो युध्यस्व इति "यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम्। सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ।। [37] अनेनोक्त्वा श्रीकृष्णः "नरकेऽनियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम" [38] इत्यादि अर्जुनप्रज्ञावादान् प्रत्युत्तरति।

अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं सङ्ग्रामं न करिष्यसि। ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि।। [39] हन्त कियद् वैपरित्यमिदं यद् यत्र युद्धकरणे पापमाह पार्थस्तत्रेव तदकरणे पापं ब्रूते भगवान्। इह "पापमेवाश्रयेदस्मान्" [40] इत्यादिप्रज्ञावादः प्रत्युक्तः।

एवं मोहव्याधिग्रस्ताय हतोत्साहाय विषण्णाय मध्यमपाण्डवाय संजीवयितुं प्राथमिकौषधलक्षणं

---

[35] गीता १/४०.

[36] गीता १/४५.

[37] गीता २/३२.

[38] गीता १/४४.

[39] गीता २/३३.

[40] गीता १/३६.

पौरुषदेहात्मविवेकाऽऽत्मस्वरुपक्षात्रधर्मादिकमुपदिष्टमथ स्वयमेव पार्थ सारथिः शास्त्रेऽस्मिन् प्रधानतयोपदष्टव्यमर्थं कथयति।

एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां श्रुणु ।

भुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ।। [41]

परमात्मस्वरुपनिष्ठालक्षणयोगबुद्ध्या कर्मदोषविरहितः संसार निर्लिप्तो भविष्यसि त्वम्। इत्थं श्रीकृण्णपरमात्मा अर्जुनं विषादतः मोचनोपायं दर्शयति।

---

[41] गीता २/३९.

8 જાગરિયા લોકકથામાં કથાઘટક: રૂપપરિવર્તન

- ઘનશ્યામભાઈ કે. તળપદા

લોકવાર્તા કે લોકકથામાં રૂપપરિવર્તન જોવા મળે છે, જેમકે સ્ત્રીનું પુરુષ અથવા પુરુષનું સ્ત્રી થવું આવી ઘટનાઓ આપણને લોકકથા કે લોકવાર્તામાં જોવા મળે છે. ડૉ. પિનાકિની પંડયા રૂપપરિવર્તન વિશે આ પ્રમાણે કહે છે કે, " આત્મા જ્યારે એક શરીર છોડી બીજા શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે પ્રત્યેક વ્યક્તિનું રૂપપરિવર્તન થતું હોય છે. તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી વિચારતાં રૂપપરિવર્તન એ કાલ્પનિક ઘટના નથી પણ આત્મા સાથે સંકળાયેલ સાહજિક ક્રિયા છે. જોકે, વાર્તાસાહિત્યમાં આ ઘટક કૌતુક રૂપે પ્રયોજાય છે." આથી એમ કહી શકાય કે રૂપપરિવર્તન એટલે કોઈ પદાર્થ કે માનવીનું એક સ્થિતિમાંથી અન્ય સ્થિતિમાં ફેરવાય જવું, મૂળ રૂપ છોડી અન્ય રૂપમાં પરિવર્તન પામવું તે.

લોકકથા કે લોકવારતમાં માનવનું કેટલાં પ્રકારે રૂપપરિવર્તન થાય? તેના વિશે ડૉ. પિનાકિની પંડયા રૂપપરિવર્તનનાં પ્રકાર જણાવે છે. જે નીચે મુજબ છે.

I. માનવનું અન્ય માનવ રૂપે પરિવર્તન ૧
II. માનવનું પ્રાણી રૂપે પરિવર્તન ૨
III. માનવનું પક્ષી રૂપે પરિવર્તન ૩
IV. માનવમાંથી જળચર રૂપે પરિવર્તન ૪
V. માનવનું જંતુ રૂપે પરિવર્તન ૫
VI. માનવમાંથી સરિસૃપ રૂપે પરિવર્તન ૬

VII. માનવમાંથી પદાર્થમાં પરિવર્તન ૭

ઉપરોક્ત પ્રકારનાં રૂપપરિવર્તનમાંથી જાગરિયા લોકકથામાં કેટલાં રૂપપરિવર્તન જોવા મળે છે, તેને અહીં તપાસવાનો પ્રયત્ન કરીએ.

૫.૮.૧ માનવનું અન્ય માનવ રૂપે પરિવર્તન:

જાગરિયા લોકકથામાં હિરિયા લાસુડીની કથા આવે છે આ લોકકથામાં મા પાવાની દેવી મંગલસિંહ બારોટ બની લાખા વણઝારા પાસે હિરમલના નવસો ધોળિયું-બાવળું ધણનો સોદો કરે છે. જે વ્યક્તિ બોલાવે એની તરફ જાય ધણ એનું એવા કરાર કરી સહીયું કરે છે. તો જીવણ રબારીની કથામાં મા મેલડી પોતે ડોશીનો વેશે જીવણિયાને ઉછેરે છે, તેના લગ્ન કરાવે છે, જ્યારે જીવણિયાને પોતાના ઘર બતાવતી વખતે સ્ત્રીનું રૂપ ધારણ કરી જુહરિયા વડે સાવરણી લઈ સાફ કરે છે. મામડિયા ચારણ વાર્તામાં રાઈડ પોઈડના ભેસાનું ભોયારું શોધવા વખતે સાતે ખોડિયાર પરજિયા ચારણનું રૂપ ધારણ કરે છે, તો મહી વેચતી વખતે ભરવાડણ બની જાય છે. હબરા બારૈયાની કથામાં મા મસાણી તે હબરા સાથે આવે છે ત્યારે ઘડીક બાળકી બની આવે છે, તો ગામનું નાકું આવે ત્યારે ઘડીક ડોશીમાનો વેશ લઈ લે.

૫.૮.૨ માનવનું પ્રાણી રૂપે પરિવર્તન:

માનવનું પ્રાણી રૂપે પરિવર્તન જાગરિયા લોકકથામાં જોવા મળે છે. એક પ્રસંગમાં જીવણી હોમહવન લાકડાં લેવા જાય છે ત્યારે વેલરી બકરી બની બરર બરર ચરે છે. મામડિયા ચારણ કથામાં હાતેય બેનો હુવરનો વેશ લઈને રા-કવાંટનો બગીચો ભેળીમેલે છે, તો મામડિયો હાતેય દીકરીઓને હેણ કૂવામાં નાખે ત્યારે મામડિયા ચારણને વનનો રોઝ બનાવી દે છે. મામડિયા ચારણ બચાવવા માટે તેને

બહાર કાઢવા હાતેય બેનો હુવેરનો વેશ લઈને બગીચાની બહાર કાઢે છે, પણ રા-ક્વાટના હાથે મરાય છે. નાગજી, પ્રાગજી અને ગણેશાની કથામાં દલા બામણની દેવી કામસી કૂતરીનો વેશ લઈને માજનના ડેલમાં કુકવો મૂકે છે. જેનાથી નાગજી, પ્રાગજી અને ગણેશાને છોડાવે સાથે તેમના બધા માલ ઢોળ પાછા અપાવે છે.

૫.૮.૩ માનવનું પક્ષી રૂપે પરિવર્તન:

જેમકે જીવણ રબારીની કથામાં ડોશીમા માંથી બાજ બની જીવણીને વાણિયાના ઘરે મૂકેલો કંકણ ચૂડલો લઈ તેને જીવણીની આગળ લાઈ નાખે છે, તો બીજી વખત જીવણાને ન ખાવા દેવા માટે બાજ બની દૂધ ઢોળી દે છે અને રોટલો લઈને જતી રહે છે. જીવણિયાને આલેલો બૂટિયો મ તેની પાસેથી રાજી ખુશીથી લે છે. નથલીની કથામાં હૈણાદે રૂપાદે તેઓ બાર ભઈના ખેતરમાં જાળમાં તેતર બની બજાઈ જઈ અને જાયરાને નહોર વડે મારી નાખે છે. નથલી અને જાયરને બારભઈ ડાભીયા ખેતરમાં ચરુ ભરેલી દેગ તેતર બની તેનો કાનો દેખાડે છે.

૫.૮.૪ માનવમાંથી જંતુ રૂપે પરિવર્તન:

બીજલ રબારીની કથામાં અજા રબારણના ઘરે જીવણો ઘણા દિવસનો ભૂખ્યો છે તે જમવા બેઠો છે ત્યારે દૂધમાં માખીઓ બની પડે છે. જીવણિયાને દૂધ ઢોળી દેવું પડે છે.

૫.૮.૫ માનવમાંથી પદાર્થ રૂપે પરિવર્તન:

મામડિયા ચારણની લોકકથામાં મામડિયો ચારણને રાનો કવાંટ મારી નાખે છે ત્યારે તેને મેરખિયો બનાવીને મા ખોડિયાર તેને બગલમાં રાખી દે છે. આ કથામાં માનવમાંથી પદાર્થમાં પરિવર્તન પામે છે.

૫.૮.૬ સર્જન પ્રકિયા પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ:

સર્જન પ્રકિયા પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ આ મોટિફમાં શક્તિવળી જોગણે જળકમળમાંથી આ સૃષ્ટિનું સર્જન કર્યું છે. આ પ્રકારનો ઉલ્લેખ શંકર-પાર્વતિની કથામાં આવે છે.

૫.૮.૭ દેવ-દેવીની ઉત્પત્તિ:

આ પ્રકારનો મોટિફ શંકર- પાર્વતિની લોકકથામાં જોવા મળે છે, પૃથ્વી પર જળની અંજલિ છાંટીને બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશને પેદા કર્યા, તો
જોગણમાંથી બળીને પા ભાગ જેટલાં રહ્યાં ત્યારે પાર્વતિ બન્યાં.

૫.૮.૮ ચમત્કારી પદાર્થ: ભસ્માકંકણ

‘શંકર-પાર્વતિ’ની કથામાં ભસ્માકંકણ ચમત્કારી પદાર્થ આવે છે. મા જોગણે શંકરને પોતાની રક્ષા કરવા આપેલો પણ પાર્વતિ પાડોલિયાને બચાવા માટે શંકર પાસેથી ઉતારી પાડોલિયાને પહેરાવે તે સમયે પાડોલયો મોટો વજરમો દઈત બની જાય છે. આ ભસ્માકંકણ તે અમરિયા દઈતને અજેયબનાવી દે છે.

૫.૮.૯ અસાધારણ વ્યક્તિ: અમરિયો દૈત્ય

‘શંકર-પાર્વતિ’ જાગર કથામાં આવતું પાત્ર અમરિયો દઈત જેનું વ્યક્તિત્વ અસાધારણ છે, જે ભસ્માકંકણ લીધા પછી તે પાર્વતિને પોતાને માટે માંગે છે અને તે શંકરને હરાવી દે છે. ત્યારે શંકર મા જોગણ હંખર લઈને જાગ્રત કરાવે છે.

૫.૮.૧૦ અસાધારણ પ્રાણી: પોઠિયો

‘શંકર-પાર્વતિ’ જાગર કથામાં આવતું પાત્ર કથામાં સહાયક છે પોઠિયો એ પાર્વતિ અને શંકર બન્ને બેસવાનું વાહન છે, તે પાડોલિયાને ચારવા લઈ જાય છે.

૫.૮.૧૧ દેવીની આજ્ઞાથી પાડોલિયામાં જીવ નાખવો:

દેવીની આજ્ઞાથી પાડોલિયામાં જીવ નાખવો ઘટના ‘શંકર-પાર્વતિ’

કથામાં આવે છે, જ્યારે શંકર-પાર્વતિ કંદલી વનમાં ફરવા માટે નીકળે છે ત્યારે આ પાડોલિયું પડ્યું હોય છે તેને મા પાર્વતિ આંખો આપાવે છે અને સાથે લઈ લે છે.

૫.૮.૧૨ ચમત્કારી પદાર્થ: અમરફૂલ

આ ચમત્કારી પદાર્થ 'શંકર-પાર્વતિ' કથામાં આવે છે અમરફૂલ શંકરનું છે. તેને લઈને મા પાર્વતિ પાડોલિયાને આપે છે, કારણ કે સોનૈયો-રૂપૈયો દાવ હારી ન જાય તે માટે, તે જીતીને પાછો આવે.

૫.૮.૧૩ દૈત્યનો નાશ: દેવી દ્વારા

'શંકર-પાર્વતિ' કથામાં અમરિયો દઈત એ પાર્વતિને માંગે છે અને શંકર સામે યુદ્ધ કરે છે. શંકર જીતી શકે તેમ ન હોવાથી મા જોગણને જાગ્રત કરીને અમરિયા દઈતનો સંહાર કરે છે.

૫.૮.૧૪ અસાધારણ ઘટના: મોટી ઉમરે પુત્ર

'જીવણ રબારી'ની કથામાં આ પ્રસંગ આવે છે બીજલો-બીજલી મોટી ઉમરે પુત્ર થાય છે, પણ લોકો શું વાત કરશે એ બીકથી પુત્રને કુંભારની ખાણમાં નાખી દે છે.

૫.૮.૧૫ દીકરાનો ત્યાગ:

બીજલો-બીજલી મોટી ઉમરે દેવી કૃપાથી તેમને પુત્ર થાય છે. પણ લોકો શું કહશે એવી લોક લાજે દીકરાનો ત્યાગ કરે છે. આ પ્રસંગ 'જીવણ રબારીની કથામાં આવે છે.

૫.૮.૧૬ ત્યજાયેલ બાળકનો બચાવ અને ઉછેર: દેવી દ્વારા

બીજલો-બીજલી મોટી ઉમરે દેવી કૃપાથી તેમને પુત્ર થાય છે. પણ લોકો શું કહશે એવી લોક લાજે દીકરાનો ત્યાગ કરે છે. ઉગતાની દેવી મેલડી આ બાળક

કુંભારની ખાણ કાઢી ઉછેરી મોટો કરે અને તેને પરણાવે છે અને છેવટે તેને પાછો હોપ છે, આ પ્રસંગ ‘જીવણ રબારીની કથામાં આવે છે.

૫.૮.૧૭ ઓળખચિહ્ન: માતપિતા તરીકેનું

આ મોટિફ ‘જીવણ રબારીની કથામાં આવે છે, જ્યારે જીવાણિયો મોટો થાય છે તેને પરણાવી દેવી તેને હોપવા આવે છે. ત્યારે બીજલો કહે છે આ મારો દીકરો નથી મારો દીકરો હોય તો તાર દેવી તેનું નિધાન કરી દેવું પડે, નિધાન કરી દઈ તે દીકરો તેમણે હોપી દે છે.

૫.૮.૧૮ દેવી પ્રકોપ:

‘જીવણ રબારી’ની કથામાં આ મોટિફ આવે છે જ્યારે જીવણિયો દેવી ધૂપ, દીવો, કરે ચેત્યારે દેવી માલમિલકત લઈ લે છે, કથામાં જીવણો જ્યારે વચન પ્રમાણે ભાગ નથી આપતો ત્યારે દેવી કોપાયમાન બની જીવણનો વાડો તેનાં તમામ સદસ્ય વગેરેને મારે નાખે છે, ‘નાથાળીની કથામાં દેવી પ્રકોપ જોવા મળે છે જ્યારે જાયરો દેવીનું આપેલું ધન અવળા માર્ગે વાપરે છે તેને મારી નાખે છે. નાગજી, પ્રાગજી અને ગણેશાની કથામાં આવો પ્રકોપ જોવા મળે છે, જ્યારે નાગજી, પ્રાગજી અને ગણેશાને માજનના ડેલામાં પૂરી દે છે દેવી આવી ને આખા ડેલામાં કુકવો મૂકે છે.

૫.૮.૧૯ મૃતસજીવન દેવી દ્વારા:

મૃતસજીવનનું મોટિફ ‘જીવણ રબારી’ કથામાં આવે છે જ્યારે જીવણો વચન પ્રમાણે ભાગ ન આપતાં તેનાં તમામ ધણ અને છોકરાંને મારી નાખે છેવટે જીવણિયાને હાજા હમા આપે છે, ‘નથલી’ની કથામાં જાયરો અવળા માર્ગે ધન વાપરે છે અને નથલી કાઢી મૂકે છે ત્યારે જાયરે મારી નાંખે અને નથલીના પુકારથી સજીવન કરે છે.

૫.૮.૨૦ પૂજાનો બદલો:

પૂજાનો બદલો આપતાં હોય એવું મોટિફ 'જીવણ રબારી'ની કથામાં આવે છે બીજલા-બીજાલીની પૂજાને લઈને તેને મોટી ઉમરે દીકરો આપે છે, જીવણા અને જીવણી પૂજાને લઈને માલમિલકત આપે છે, 'હબરા બારૈયા'ની કથામાં હબરાની પૂજાને કારણે દેવી તેની સાથે આવે છે તેના કહેલાં કામ કરે છે.

૫.૮.૨૧ અસાધારણ પ્રાણી: સોનાની શિંગ, ખરી અને વાળવાળો બકરો

'જીવણ રબારી'ની કથામાં અસાધારણ પ્રાણી બકરો આવે છે. બૂટિયો સોનાની સેંગડી, રૂપાની ખરીઓ અને સોનેરી વાળવાળો આવે છે. જે બૂટિયો જીવણાને ખૂબ પ્રિય છે. આ બૂટિયો દેવીને પ્રિય છે.

૫.૮.૨૨ અસાધારણ પ્રાણીની માગણી: દેવી દ્વારા

'જીવણ રબાર'ની કથામાં જીવણીને તેની પૂજા લઈને પ્રસન્ન થઈ બુટડી બકરી આપે છે શરત મૂકે છે કે થળ ઉભુને વેલમાં તારો મારો ભાગ. તે બુટડી બકરીને એક બૂટિયો બકરો આવે છે તેની માંગણી દેવી કરે છે.

૫.૮.૨૩ કોપાયમાન દેવી:

કોપાયમાન થતી દેવીનું મોટિફ 'જવાન રબાર'ની કથામાં આવે છે, દેવી કોપાયમાન થાય છે ત્યારે જીવણાના તમામ પાનસો સાળી, નવસો પાહળી, ધણ અને જીવણિયાના બયરાં-છોકરાં મારી નાખે છે.

૫.૮.૨૪ નકારનું પરિણામ:

નકારનું પરિણામ જીવણાને ભોગવવું પડે છે, આ મોટિફ 'જવાણ રબારી'ની કથામાં આવે છે.

૫.૮.૨૫ દેવી સહાય: ખજાનો આપવો

દેવી સહાય કરે તેવું મોટિફ 'નથલી'ની કથામાં આવે છે. નથલી પુકાર સાંભળીને નથલી સોનાની ભરેલી દેગ બારભઈ ડાભીયા ખેતરમાંથી આપે છે.

૫.૮.૨૬ વચનઃ

'નથલી'ની કથામાં 'વચન'નું મોટિફ આવે છે, દેવી આવી ને કહે છેકે તારી માતાનું આપેલું ધન અવળા માર્ગે વાપરશો નહીં ત્યારે નથલી વચન આપે છે કે અવળા માર્ગે વાપરિયે નહીં જો વાપરશો તો આપેલું ધન પાછું લઈ લેશે.

૫.૮.૨૭ મૃત્યુઃ માંસભક્ષણની ઈચ્છાના પરિણામ રૂપે

'નથલી' કથામાં હીરૂડી રસા બોટી માટે હવા હોતેતર મારી લાવવાં જાયરો જાય છે ત્યારે તેનું ત્યાં મૃત્યુ થાય છે.

૫.૮.૨૮ મહેંણું: જાર સિવાયનું અનાજ લાવવા અંગેનું

'હિરિયા લાસૂડી'ની કથામાં મહેંણુંનું મોટિફ આવે છે. જ્યારે નાગર બ્રાહ્મણની દીકરી સૈયરો સમાસામે ભટકવાથી ગાગરડી ફૂટી જાય છે, નવી ગટફૂડી લેવા કુંભાર ઘરે જાય છે તે કહે જાર બઉ પાકી છે માટે તું દાડ-ચોખા લઈને આવીશ તો ગટફૂડી આપીશ એવું મહેંણું મારે છે.

૫.૮.૨૯ શાપઃ

'હિરિયા લાસૂડી' કથામાં શાપ આપે છે તેનું મોટિફ આવે છે, જ્યારે કુંભાર કહે આ જાર જગોતરી મારા ગધેડા ખાતાં નથી ત્યારે નાગણ બ્રાહ્મણની દીકરી શાપ આપે છે કે તું બઉ પાકી ત્યારે ગધેડાં ખાતા નથી સાત દુકાળી કાળનો શાપ આપે છે.

૫.૮.૩૦ ધણ અંગેની શરતઃ જેની પાછળ વળે તેનું

'હિરિયા લાસૂડી'કથામાં દેવી મંગલસિંહ બારોટી બની ધણ બોલાવે જેની પાછળ જાય એનું તાંબા પત્ર પર લખાવી દે છે. લાખા વણઝારા પાછળ બધુ જતું રહે

પણ હીરાની ભરેલી સાત પોઠ પાછળ રહી જાય છે. જે હિરમલ બોલાવો કરતાં તેની પાછળ આવે છે.

આ પ્રકારનાં રૂપપરિવર્તન સિવાયના માનવમાંથી જળચર અને માનવમાંથી સરિસૃપ બનવાના કથાઘટકો જાગરિયા લોકકથામાં જોવા મળતાં નથી. આમ, કથાઘટકો લોકકથાને ચાલક બળ પૂરું પાડે છે, કથાઘટકો કથાને વેગવંતી બનાવે છે. કથાઘટકો વિકાસ કરી તેને આગળ ધપાવે છે. કથાઘટકો લોકકથામાં કૌતુક પેદા કરે છે. જે તેને અન્ય કથાઓથી જુદી પાડે છે.

પાદટીપ:

	ગ્રંથશીર્ષક	લેખક/સંપાદક	પૃ. નંબર
1.	મોટિફ: મધ્યકાલીન ગુજરાતી કથાસાહિત્ય સંદર્ભે	ડૉ. પિનાકિની પંડ્યા	૨૪
2.	એજન		૨૭
3.	એજન		૨૯
4.	એજન		૩૦
5.	એજન		૩૧
6.	એજન		૩૧
7.	એજન		૩૧

9

Ultrasonic study isopropanol, isobutanol and isoamylalcohol with equimolar mixture of ethanol and form amide

Dr/ Chintu Jayantihai Patel
Assistant Professor(Physics)
Dr. Indu Dayal Meshri College of Science and Technology, Patan

Abstract

In the current paper the Ultrasonic study of isopropanol, isobutanol, isoamylalcohol with equimolar mixture of ethanol and form amide was performed by authors. In the current manuscript ultrasonic velocity (u) and density (ρ) with mole fraction (x) was studied and discussed their experimental results. In the same time authors also obtained Variation of deviation in ultrasonic velocity, Variation of excess molar volume, Variation of excess acoustic impedance, Variation of Free Length for the same molar fraction (x). It is observed that the ultrasonic velocity and density are increased non-linearly with increasing mole fraction. All the parameters are measured by varying mole fraction.

Key Word

Ultrasonic, Ultrasonic Velocity, Density, Variation of excess molar volume, Variation of excess acoustic impedance, Variation of Free Length

Introduction

The ultrasonic studies are extensively used to estimate the thermodynamic properties and predict the intermolecular interactions of binary mixtures[1-3]. The sound velocity is one of those physical properties that helps in understanding the nature of liquid state. Using the measured values of sound velocity (u) and density (ρ), the thermodynamic parameters such as isoentropic compressibility (β ad) and intermolecular free length(Lf) can be computed[4-9]. The intermolecular free length (Lf) is an important physical property of liquid mixtures which mainly affects the sound velocity. The intermolecular free length decreases with decreases of temperature and hence the close packing of molecules which in effect decreases the sound velocity[10-13]. The isentropic compressibility (β ad) decreases with increase of velocity that gives insight into the structure making and structure breaking of components in binary mixtures[14-16]. The excess thermodynamic parameters such as excess isentropic compressibility (βad) and excess intermolecular free length (Lf) are very useful to understand the intermolecular interactions in binary mixtures. When negative excess functions are observed[17-19] , complex formation is suspected more often. This suggests the occurrence of

discrete groups of molecules arranged into specific geometric structures. These structural arrangements are influenced not only by the shape of the molecules but also by their mutual interactions. The positive values in excess properties correspond mainly to the existence of dispersion forces[20] . These derived parameters offer convenient method for the study of thermo dynamic properties of liquid mixtures not easily obtained by other means.

Experiment

The chemicals ethanol-absolute (mass fraction purity 99.9%) (Changshu Yang Yuan Chemicals-China make) and form amide (mass fraction purity 99%), isopropanol (mass fraction purity 99%), isobutanol (mass fraction purity 99%), isoamyl alcohol (mass fraction purity 99%) used in the present investigation are of Guaranteed Reagent grade obtained from LOBA Chemicals, INDIA. The purities of the liquids were checked by measuring their ultrasonic speeds and densities at 308.15 K and were in good agreement with literature values and are shown in Table 4.B.1. Equimolar mixture of ethanol and form amide (EMM) is first prepared and this solution has been used to prepare the liquid mixtures with isopropanol/isobutanol/isoamylalcohol so that the entire composition range is covered (i.e. 0-100% of the secondary alcohol). All the mixtures have been prepared by weight and kept in airtight bottles. In the present investigation a volatile path ultrasonic interferometer (Mittal enterprises, New Delhi Model M-82) is used to measure the ultrasonic velocity in liquid concoctions and solutions. The working frequency of volatile path ultrasonic interferometer is 2 MHz.

Results and Discussion

The experimental results of ultrasonic velocity and densityare used to calculate various acoustic and thermodynamic properties. The measured ultrasonic velocity and density in the mixtures of IPA/IBA/IAA with EMM at 308.15 K are presented in Table 1 to Table 3.

Table – 1 Experimental results of ultrasonic velocity (u) and density (ρ) of EMM+isopropanol

X	Volume fraction		
0.0000	0.0000	1331.50	932.48
0.0645	0.0649	1307.37	910.43
0.1410	0.1422	1278.26	891.42
0.2136	0.2152	1255.40	877.54

0.3070	0.3113	1230.00	861.30
0.3884	0.3898	1211.81	848.62
0.4783	0.4789	1193.50	835.85
0.5975	0.5980	1171.04	818.82
0.7183	0.7182	1149.10	803.44
0.8481	0.8470	1129.00	788.88
1.0000	1.0000	1107.80	771.66

Table – 2 Experimental results of ultrasonic velocity (u) and density (ρ) of EMM+isobutanol

X	Volume fraction		
0.0000	0.0000	1331.50	932.48
0.0562	0.0566	1311.43	910.89
0.1182	0.1192	1290.80	896.02
0.1941	0.1953	1269.40	882.39
0.2584	0.2596	1253.96	871.52
0.3418	0.3430	1238.63	858.62
0.4389	0.4398	1223.08	845.30
0.5504	0.5517		831.22
0.6791	0.6807	1191.45	816.90
0.8217	0.8231	1179.02	803.84

Table – 3 Experimental results of ultrasonic velocity (u) and density (ρ) of EMM+isoamylalcohol

X	Volume fraction		
0.0000	0.0000	1229.40	875.00
0.1730	0.1733	1251.38	903.79
0.3385	0.3396	1277.70	937.02
0.4599	0.4619	1300.86	966.19
0.5618	0.5645	1323.96	994.83

0.6637	0.6669	1349.50	1028.21
0.7419	0.7453	1371.49	1057.71
0.8201	0.8233	1394.04	1091.33
0.8890	0.8916	1416.40	1125.17
0.9469	0.9485	1435.77	1157.26

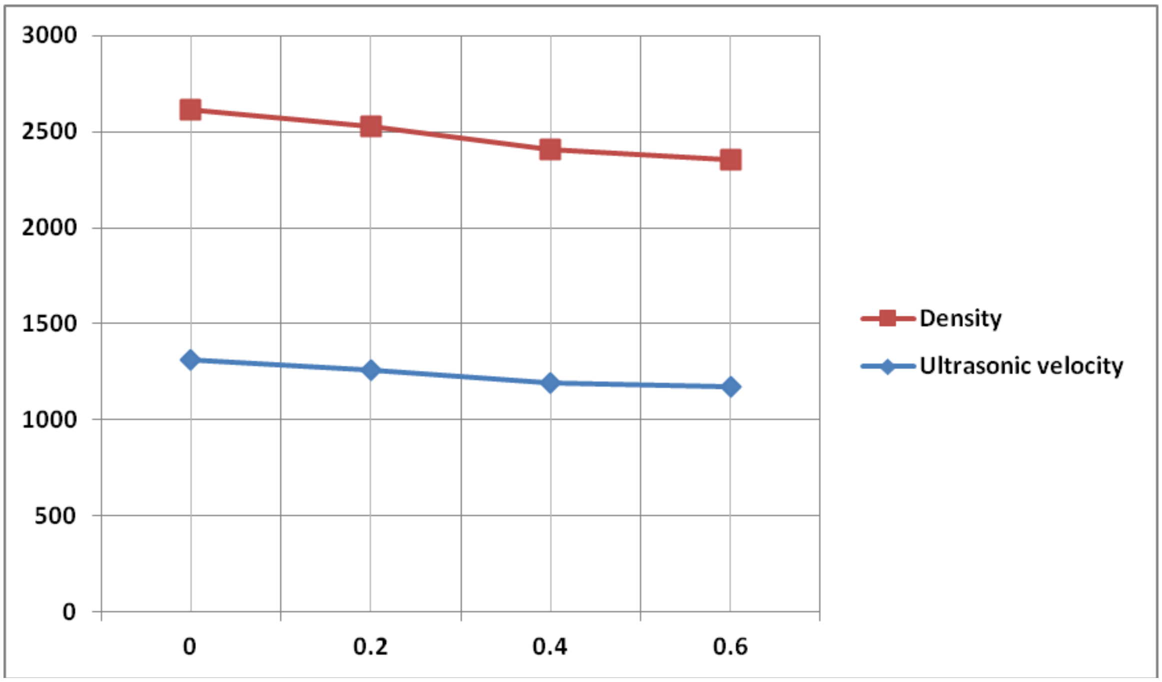

Figure - 1 Variation of ultrasonic velocity, u and density, ρ with mole fraction of EMM+isobutanol

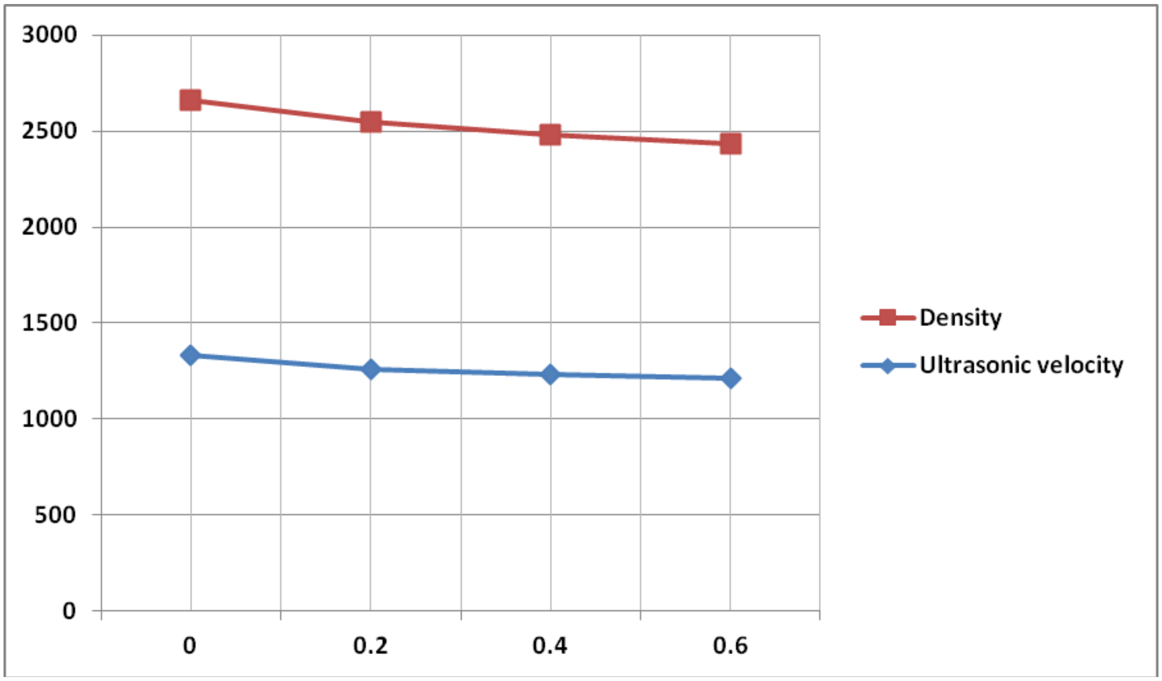

Figure - 2 Variation of ultrasonic velocity, u and density, ρ with mole fraction EMM+isobutanol

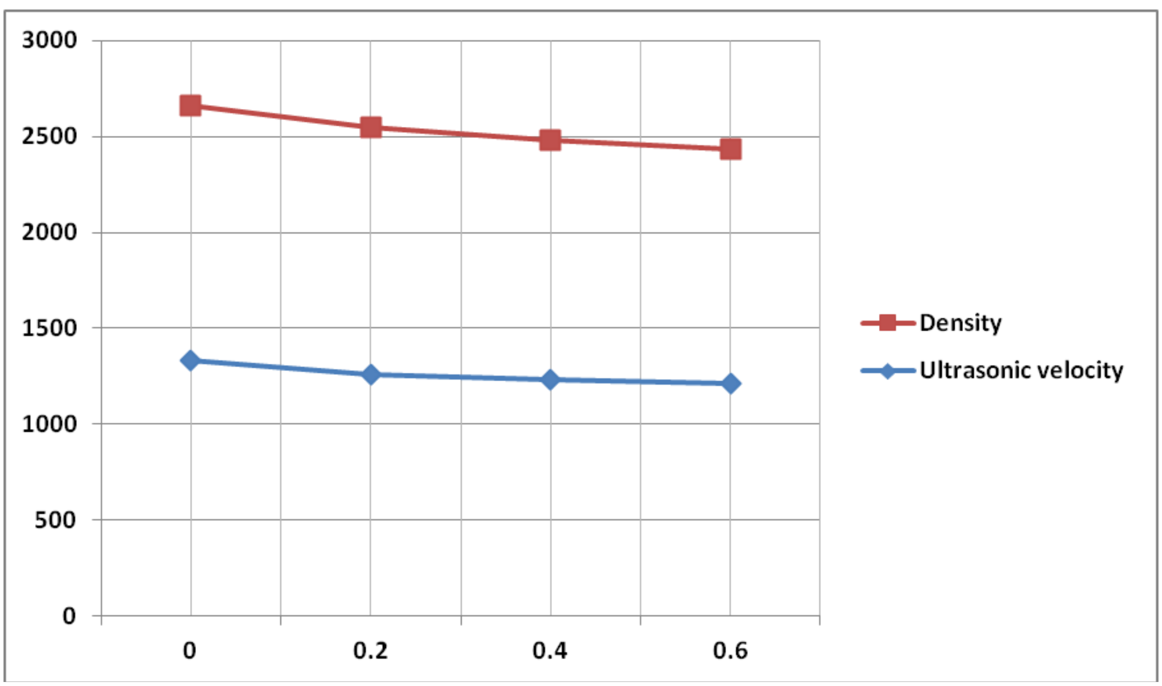

Figure - 3 Variation of ultrasonic velocity, u and density, ρwith mole fraction of EMM+isoamylalcohol

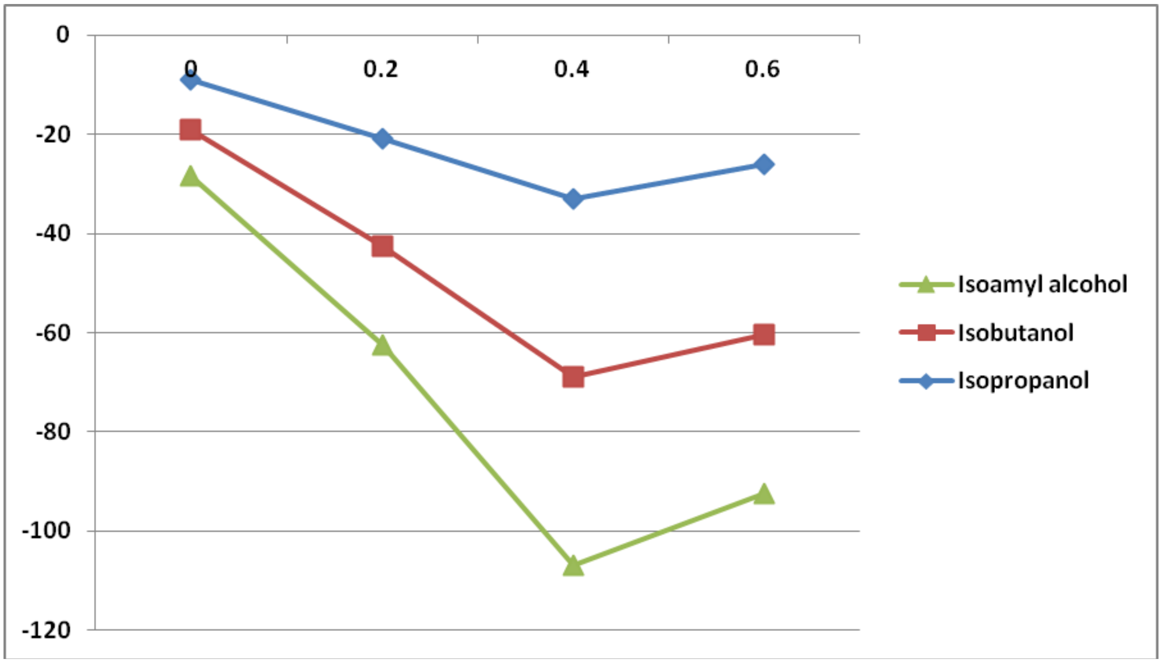

Figure - 4 Variation of deviation in ultrasonic velocity, with mole fraction of isopropanol , isobutanol, isoamyl alcohol with EMM

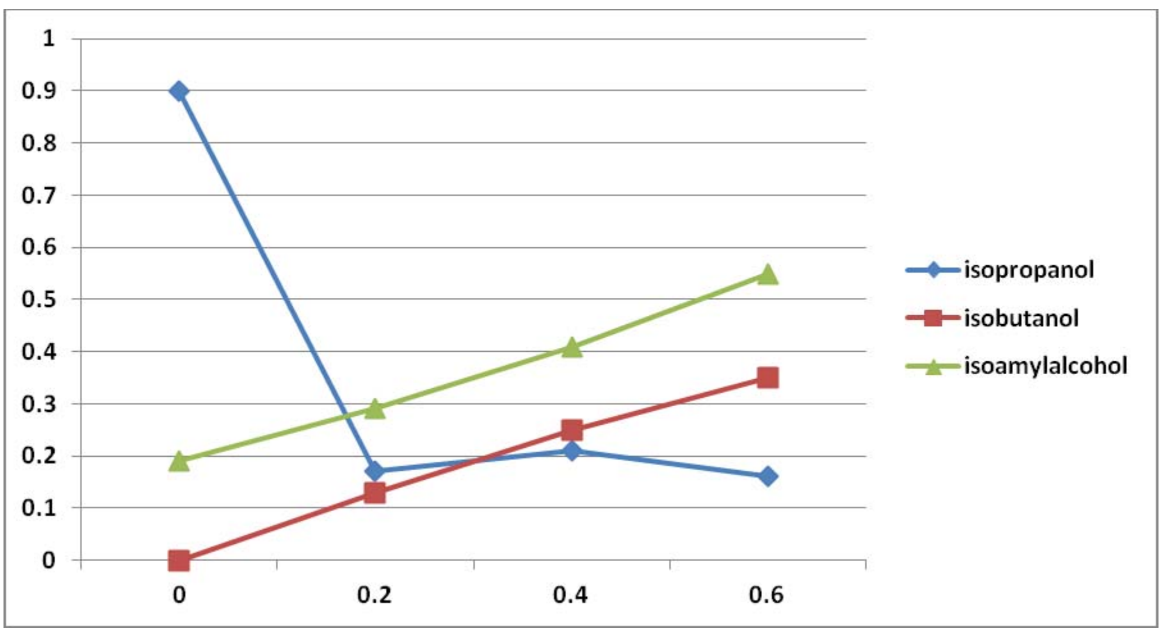

Figure - 5 Variation of excess molar volume, with mole fraction of isopropanol , isobutanol, isoamyl alcohol with EMM

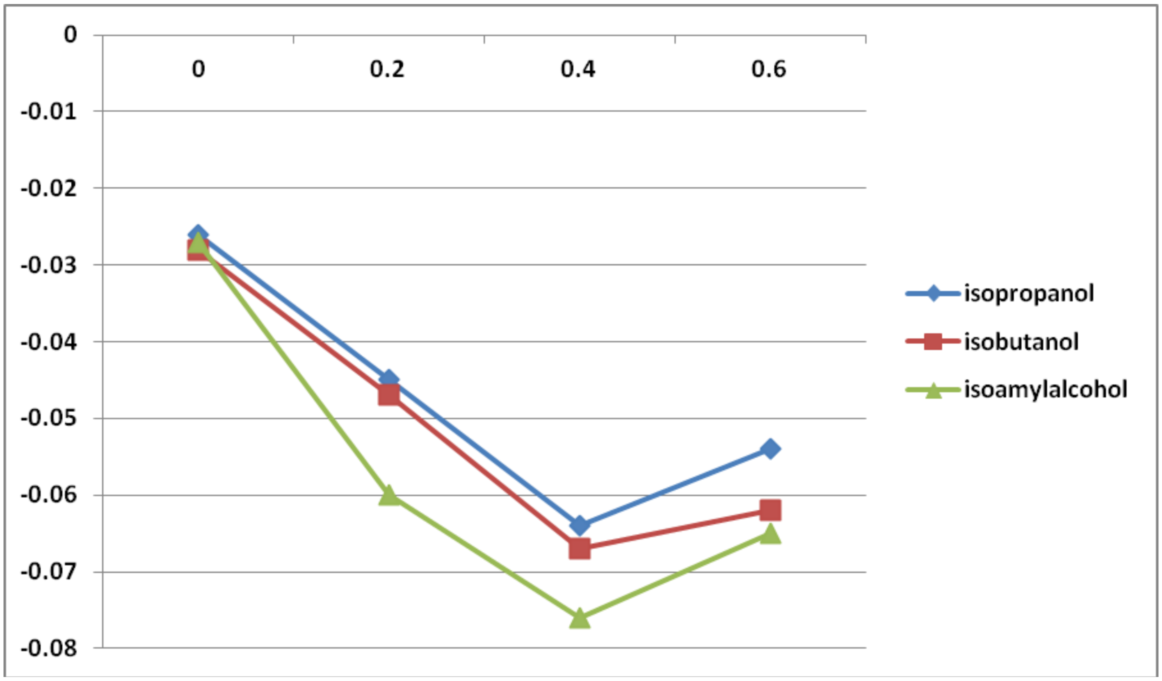

Figure - 6 Variation of excess acoustic impedance with mole fraction of isopropanol , isobutanol, isoamyl alcohol with EMM

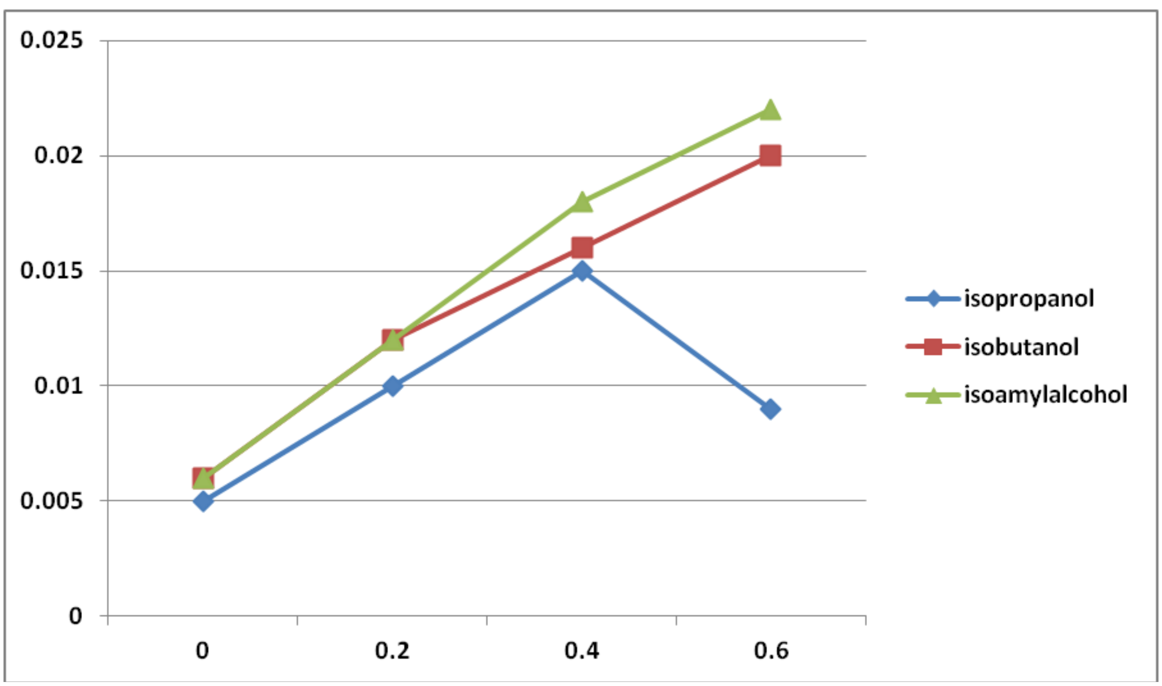

Figure – 7 Variation of Free Length with mole fraction of isopropanol , isobutanol, isoamyl alcohol with EMM

The variation of deviation in ultrasonic velocity with mole fraction of secondary alcohols is as shown in figure 4. The deviation in ultrasonic speed is negative in all the systems studied. The observed negative values of deviation in ultrasonic speed, generally, indicate dispersion forces due to weak interactions. The addition of secondary alcohol to the mixture can disrupt the existing hydrogen bonding between ethanol and form amide. The addition of secondary alcohol molecules to the equimolar mixture of ethanol and form amide increases monomers in the structures and dispersion forces in the system. This might be the possible reason for the observed negative values of deviation in ultrasonic speed over the entire composition range. It is observed from figure 4, the magnitude of follows the order; isoamylalcohol>isobutyl alcohol>isopropyl alcohol. Dispersion forces follow the order

Figure 5 represents the variation of deviation in isentropic compressibility with the volume fraction of the secondary alcohols in the mixture investigated over the entire composition range. The sign and magnitude of play a vital role in assessing the nature and strength of molecular interactions. In general, the negative values of deviation in isentropic compressibility indicate strong and specific interactions such as HO, -dipole interactions etc., on the other hand, the positive values of deviation in isentropic compressibility indicate weak interactions and dispersion forces operating between the molecules of the components of the mixtures. The greater excess isentropic compressibility values for EMM + isoamyl alcohol than the other systems are in accordance with the fact that the strength of hydrogen bonds formed by secondary alcohols decreases with the increase in the carbon chain length. From the figure 5 it is observed that the deviation in isentropic compressibility is positive over the entire composition range in all the mixtures investigated. The magnitude of deviation in isentropic compressibility in the systems follows the order EMM+IAA>EMM+EBA>EMM+IPA. This supports the inferences drawn from the variation of deviation in all ultrasonic speeds.

The variations of excess acoustic impedance and excess free length with mole fraction of secondary alcohols in the mixtures have been presented in the figures 6 and Figure 7 respectively. From the figure 7 it is seen that the variation of is similar to that of with positive deviation in the systems investigated. Therefore, the magnitude of deviation in also follows the order EMM+IAA > EMM+IBA > EMM+IPA. Thus, observed negative values of excess acoustic impedance and positive excess free length values over the entire composition range of the liquid mixtures supporting the variation of deviation in ultrasonic velocity as well as deviation in

isentropic compressibility. The strength of prevailing weak interactions follow the order EMM+IAA > EMM+IBA > EMM+IPA in the systems investigated.

References

1. Kannappan V, Askar Ali S J amd Abdul Mahaboob P A, Indian J. Pure & Appl. Phys., 44 (2006) 903.
2. Miroslow Chorozewski, J. Chem. Eng. Data., 52 (2007) 154.
3. Rodriguez S, Lafuente C, Artigal H, Royo F M and Urieta J S, J. Chem Thermodyn., 31 (1999) 139.
4. Aravinthraj M, Venkatesan C and Meera D, J. Chem. Pharm. Res., 3 (2009) 623.
5. Haro M, Rodriguez V, Cea P, Lopez MC and Lafuente C, Int. J.Therophys., (USA), 25 (2004) 669.
6. Yilmaz H and Turk J. Phys., 26 (2002) 243.
7. Ali A, Abida, Hyder S and Nain A K, Indian J. Phys.,76B (2002) 661.
8. Milewska A, Szydlowski J, J. Polym. Sci. B Polym. Phys., 41 (2003) 1219.
9. George J and Sastry N V, Int. J. Themophys., 24 (2003) 1697.
10. Iullian O, Ciocirlan O and Piperea F, Sci. Bull. B. Chem. Mater. Sci. (Romania)., 64 (2002) 3.
11. Oswal S L, Maisuria m m and Gardas R L, J. Mol. Liq., 108 (2003) 199.
12. Vanjari H and Pande R, J. Mol. Liq., 108 (2003) 257.
13. Lark B S, Mehra M, Oswal S L and Ghael N Y, Int. J. Thermophys., 24 (2003) 1475.
14. Rama Rao G V, Viswanatha Sarma A and Rambabu C, Indian J. Pure & Appl. Phys., 42 (2004) 820.
15. Francesconi R and Comelli F, J. Chem. Eng. Data., 42 (1997) 45.
16. Gonzalez E and Ortega J, J. Chem. Eng. Data., 4 (1996) 53.
17. Liau W R, Tang M and Chen Y P, J. Chem.Eng. Data., 43 (1998) 826.
18. Wisniak J, Cortez G, Peralta RD, Infante R and Elizakde L E, J. Solution Chem., 31 (2007) 997.
19. Peralta R.D, Infante R, Cortez G, Villarreal L, and Wisniak J, Thermochim. Acta., 390 (2002) 47.
20. Peralta RD, Infante R., Cortez G, Cisneros A , and Wisniak J, Thermochim. Acta., 398 (2003) 39.

10

આર્થિક વિકાસના અવરોધક તરીકે બેકારી

- સુમિતભાઈ આર. દંતાણી (MA,GSET)

ગામ:-વટવા, તા.:-દહેગામ, જી.:-ગાંધીનગર,પિન:-૩૮૨૩૦૫.

આજના આધુનિક સમયમાં વિશ્વના તમામ દેશો આર્થિક વિકાસ સાધવાની દિશામાં આગળ વધી રહ્યા છે. અને આથી દરેક રાષ્ટ્રની સરકારો આર્થિક વિકાસ સાધવા માટે અલગ-અલગ ઉપાયો અને આયોજનો કરે છે.પરંતુ દેશનો આર્થિક વિકાસ ત્યારે જ થઈ શકે જ્યારે દેશના સામાન્ય નાગરિકનો વિકાસ થાય.એટલે કે દેશના દરેક નાગરિકને તેમની કાર્યકુશળતા મુજબ રોજગારી મળતી હોય તો જ તે વ્યક્તિ અને કુટુંબનો આર્થિક વિકાસ થઈ શકે તેમ કહી શકાય. પરંતુ ભારત જેવા અલ્પવિકસિત દેશો ની મુખ્ય સમસ્યા એ બેકારી છે.આવા રાષ્ટ્રો માં દરેક નાગરિકને તેમની યોગ્યતા મુજબ કામ મળતું નથી અને આથી અર્થતંત્રમાં બેકારીનું પ્રમાણ જોવા મળે છે.બેકારીનું પ્રમાણ વધારે હોવાથી શ્રમિકોમાં અંદરોઅંદર હરીફાઈ થાય છે અને જેને પરિણામે લોકોનું શોષણ થાય છે. કોઈ વ્યક્તિ ત્યારે જ બેકાર કહેવાય છે કે જ્યારે તેની કામ કરવાની ઈચ્છા હોવા છતાં કામ મળતું નથી.

"જે લોકો કામ કરવા તૈયાર હોય અને કામના બદલામાં પ્રવર્તમાન વેતન સ્વીકારવા તૈયાર હોય અને કામ શોધતા હોવા છતાં કામ મેળવી શકતા ન હોય એવા લોકોને સામાન્ય રીતે બેકાર કહેવામાં આવે છે." ટૂંકમાં, બેકારી એટલે અને અનૈચ્છિક બેકારી. ઉપરોક્ત વ્યાખ્યા અનુસાર ભારતમાં ઘરકામ કરતી સ્ત્રીઓ, મોટાભાગના મૃદુ અને અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓ પણ નોકરીની શોધમાં નથી. તેથી તેઓને બેકાર ન ગણી શકાય. પણ જો વ્યક્તિ ચાલુ વેતન દરે કામ કરવા તૈયાર હોય, કામ કરવાની વૃત્તિ અને શક્તિ ધરાવતી હોય છતાં તેને કામ ન મળે તો તે બેકાર છે તેમ કહેવાય.વ્યક્તિની કામ કરવાની વૃત્તિ અને શક્તિ હોવા છતાં બેકાર રહેવું પડે છે ત્યારે આવી બેકારી અનૈચ્છિક બેકારી કે ફરજિયાત બેકારી કહેવાય છે.

ભારત જેવા અલ્પ વિકસિત દેશોમાં જોવા મળતી બેકારી અને ઇંગ્લેન્ડ, અમેરિકા, ફ્રાંસ, જાપાન જેવા દેશોમાં જોવા મળતી બેકારી વચ્ચે પાયાનો તફાવત છે. વિકસિત દેશોમાં કામ ચલાઉ, ઘર્ષણ યુક્ત અને ચક્રીય બેકારી વિશેષ જોવા મળે છે. આ દેશોમાં અસરકારક માંગ ના અભાવને કારણે જે બેકારી જોવા મળે છે તે ચક્રીય બેકારી છે. આ બેકારીની સમસ્યા અસરકારક માંગમાં વધારો કરીને હલ કરી શકાય છે. આ પ્રકારની બેકારી ટૂંકાગાળાની હોય છે.જ્યારે ભારત જેવા અલ્પ વિકસિત દેશોમાં ઝડપી વસ્તી વધારાને કારણે શ્રમના પુરવઠામાં ઝડપી વધારો થાય છે,પરંતુ દેશનું જડ સ્થિતિ ચુસ્ત માળખું હોવાથી રોજગારીની તકો અને ધીમા દરે વધારો થાય છે. જેને કારણે લોકોને બેકાર રહેવું પડે છે. આવી બેકારીને માળખાગત બેકારી કહેવામાં આવે છે. આ બેકારી લાંબાગાળાની અને કાયમી સ્વરૂપ ની હોય છે.

- **બેકારી ના પ્રકારો:-**

ભારતના સંદર્ભમાં જોતા બેકારી ના પ્રકારો નીચે મુજબ બે વિભાગોમાં વહેંચી શકાય;

(A) ગ્રામીણ બેકારી:-

ભારત ખેતીપ્રધાન દેશ છે. દેશની ૭૦ થી ૮૦ ટકા વસ્તી ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં રહે છે. ભારતના ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં જે બેકારી જોવા મળે છે તે બે પ્રકારની છે;

(૧) મોસમી બેકારી:-

ભારત ખેતીપ્રધાન દેશ છે. અને ભારતમાં મોટાભાગની ખેતી વરસાદ પર જ આધારિત છે. આથી ચોમાસા ને બાદ કરતા બાકીની મોસમમાં લોકો બેકાર રહે છે. જેને મોસમી બેકારી કહેવામાં આવે છે.

(૨) પ્રચ્છન્ન બેકારી:-

જેઓ દેખીતી રીતે ઉત્પાદન પ્રવૃતિ માં જોડાયેલા હોય, પણ ઉત્પાદનમાં તેમનો ફાળો શૂન્ય હોય તેમને પ્રચ્છન્ન બેકાર કે છુપા બેકાર

તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

(B) શહેરી બેકારી:-

ભારતમાં શહેરી વિસ્તારોમાં પણ બેકારીનું પ્રમાણ જોવા મળે છે. અને આ શહેરી બેકારીના પણ બે પ્રકાર પાડવામાં આવ્યા છે જે નીચે મુજબ છે;

(૧) ઔદ્યોગિક કામદારો ની બેકારી:-

ગામડાંમાં રોજગારી ન મળવાથી શ્રમિકો શહેરમાં આવે છે. આથી શહેરમાં શ્રમનો પુરવઠો વધે છે તથા સાધનોની અગતિશીલતા, વીજળીની અછત, કાચા માલની અછત વગેરે કારણોસર આદ્યોગિક કામદારોની બેકારી સર્જાય છે.

(૨) શિક્ષિત બેકારી:-

આર્થિક વિકાસનો દર મંદ હોવાથી રોજગારીની નવી તકો વિશેષ પ્રમાણમાં સર્જી શકાતી નથી. વર્તમાન શિક્ષણ માત્ર પુસ્તકિયું છે જે વાસ્તવિકતાથી દૂર છે. વ્યવસાયલક્ષી તાલીમ મળી હોતી નથી. તથા માનવશક્તિના યોગ્ય આયોજનના અભાવ ના કારણે પણ શિક્ષિત બેકારી જોવા મળે છે.

- **બેકારી ના કારણો:-**

ભારતની અનેક સમસ્યાઓ પૈકી એક સમસ્યા બેકારીની છે. તે પાયા ની આર્થિક સમસ્યા છે. ભારતમાં બેકારી ઉદ્ભવ આ પાછળ ઘણા કારણો જવાબદાર છે. જેમાં મુખ્ય કારણો પૈકી શ્રમ ના પુરવઠામાં વધારો, રોજગારીની તકોમાં ધીમો વધારો, માનવશક્તિના આયોજનનો અભાવ, મૂડી પ્રધાન ઉત્પાદન પદ્ધતિ, જાહેર ક્ષેત્રની બિનકાર્યક્ષમ કામગીરી, ખાનગી ક્ષેત્રના વિકાસની ઉપેક્ષા, શિક્ષણની ખામીયુક્ત પદ્ધતિ વગેરેનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે.અને આમ ઉપરોક્ત વિવિધ કારણોને લીધે ભારત અને ભારત જેવા અન્ય અલ્પવિકસિત દેશોમાં બેકારીના પ્રમાણમાં વધારો થતો જોવા મળે છે.

- **બેકારી દૂર કરવાના ઉપાયો:-**

બેકારી એ આર્થિક વિકાસને અવરોધતી પ્રમુખ અને અતિ ગંભીર સમસ્યા છે. આથી દેશના આર્થિક વિકાસને આગળ વધારવા માટે બેકારીની સમસ્યા ને દૂર કરવી અત્યંત જરૂરી બને છે. બેકારી દૂર કરવા માટે નીચે મુજબનાં સૂચનો સૂચવી શકાય;

➔ વસ્તી નિયંત્રણ
➔ આર્થિક વિકાસનો દર ઝડપી કરવો
➔ ગૃહ અને નાના પાયાના ઉદ્યોગો નો વિકાસ
➔ રોજગારલક્ષી આયોજન
➔ શિક્ષણ પદ્ધતિમાં સુધારો
➔ સામાજિક સેવાઓનું વિસ્તરણ
➔ રોજગાર વિનિમય કેન્દ્રો ઉભા કરવા
➔ રોજગાર લક્ષી શિક્ષણ
➔ આંતરમાળખાકીય સેવાઓનો વિસ્તાર
➔ કૃષિ ક્ષેત્રે રોજગારી

11 સટ્ટક ના લક્ષણો અને ચંદ્રલેખા નું સટ્ટક તરીકે મૂલ્યાંકન

વિષય-સંસ્કૃત

ઠક્કર ઈશિતા જયેશકુમાર

શોધ છાત્ર, પાટણ (ઉ.ગુ.)

સંસ્કૃત સાહિત્યની પરંપરા પ્રમાણે માત્ર પદ્યને જ કાવ્ય કહેવામાં આવતું નથી. કાવ્ય શબ્દ ગદ્ય તેમજ પદ્ય બંનેમાં લખાયેલા લલિત સાહિત્ય માટે પ્રયોજવામાં આવે છે. નિપુણ કવિઓની કૃતિના સર્જનને કાવ્ય કહેવામાં આવે છે.[1] આ રીતે કાલિદાસ, ભારવિ, માઘ, શ્રી હર્ષ વગેરે જેવા સમર્થ પદ્યકારોને જેમ કવિ ગણવામાં આવતા. તે જ પ્રમાણે બાણ તેમજ દંડી માટે કાવ્ય શબ્દ પ્રયોજવામાં આવે છે. સંસ્કૃત આલંકારિકો એ કાવ્યની વ્યાખ્યા અલગ-અલગ રીતે કરી છે.

સંસ્કૃત કાવ્ય ના મુખ્યત્વે બે પ્રકારો પડે છે. દ્રશ્ય કાવ્ય અને શ્રાવ્ય કાવ્ય. વિશ્વનાથ સાહિત્ય દર્પણ માં કહે છે કે_'**दृश्यश्रव्यत्वभेदेन पुनः काव्यं द्विधा मतम् |**' (6/1) દ્રશ્ય કાવ્યમાં 10 રૂપકો તેમજ 18 ઉપરુપકો નો સમાવેશ થાય છે. '**श्रव्यं श्रोतव्यमात्रं तत्पधगधमयं द्विधा**' (સા. દર્પણ 6/3/3) શ્રાવ્ય કાવ્યમાં ગદ્ય કાવ્ય , પદ્ય કાવ્ય અને મિશ્ર કાવ્ય (ચંપૂ કાવ્ય) વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. ગદ્યકાવ્ય માં કથા અને આખ્યાયિકા નો સમાવેશ થાય છે. તેમજ પદ્ય કાવ્યમાં મહાકાવ્ય, ખંડકાવ્ય, મુક્તક, યુગમક કાવ્ય નો સમાવેશ થાય છે. ચંપૂ એ મિશ્ર કાવ્યનો પ્રકાર છે. ચંપૂ કાવ્ય એ મિશ્ર કાવ્ય નો પર્યાય નથી.

શ્રાવ્ય કાવ્ય એ માત્ર સાંભળી શકાય છે કે વાંચી શકાય છે. જ્યારે દ્રશ્ય કાવ્ય આપણે નિહાળી શકીએ છીએ. એટલે કે તેને રંગભૂમિ ઉપર ભજવી શકાય છે. આ રીતે રૂપક એ દ્રશ્ય કાવ્ય છે. જેને આપણે નાટક અથવા નાટ્ય કહીએ છીએ. તે રૂપક અને ઉપરૂપક એ બંને દ્રશ્ય કાવ્ય ના પ્રકારો છે

રૂપકો માં 10 પ્રકાર નો સમાવેશ થાય છે. જ્યારે ઉપરુપકો ૧૮ પ્રકારના છે. આ ઉપરુપકો માં સટ્ટક નો સમાવેશ થાય છે. સટ્ટક ને વિદ્વાનો નાટિકા જેવું જ માને છે. સટ્ટક વિશે વિવિધ વિદ્વાનો એ આપેલા લક્ષણો નીચે પ્રમાણે છે.

- **સટ્ટક ના લક્ષણો**

- કાવ્યાનુશાસન મુજબ[2]

"विष्कम्भकप्रवेशकरहितो बस्त्वेकभाषाया भवति |

अप्राकृतसंस्कृतया स सट्टको नाटिकाप्रतिमः ||"

સટ્ટક સંપૂર્ણ પ્રાકૃતમાં લિપિબધ્ધ હોય છે. તેમાં અદભુત રસની પ્રખરતા રહે છે. વિષ્કંમ્ભક અને પ્રવેશક હોતાં નથી. તથા અંકોને જવનિકા કહેવામાં આવે છે.

- સાહિત્ય દર્પણ મુજબ[3]

सट्टकं प्राकृताशेषपाठयं स्यादप्रवेशकम् |

न च विष्कम्भकोडप्यत्र प्रचुरश्वाद्भुतो रसः ||

अङ्का जवनिकाख्याः स्युः स्यादन्यन्नाटिकासमम् |

સટ્ટક એ પૂર્ણતઃ પ્રાકૃત છે. તેમાં અદ્ભુત રસ ની પ્રખરતા રહે છે. તેમાં વિષ્કંમ્ભક અને પ્રવેશક હોતાં નથી. તથા અંકોને જવનિકા કહેવામાં આવે છે.

- કર્પૂરમંજરી મુજબ

सो सट्टओत्ति भणणइ जो णाडिआई अणुहरइ |

किं उण पवेसविकखंभकाइं केवलं ण दीसंति ||

કર્પૂરમંજરીના રચનાકાર એ સટ્ટક ને નાટિકા જેવું જ કહ્યું છે. સટ્ટક માં પ્રવેશક અને વિષ્કંમ્ભક હોતા નથી. સટ્ટક માં અંકને યવનિકાન્તારા કહેવામાં આવે છે. નાટિકા

ના નામ પરથી જ સટ્ટક નું નામ રાખવામાં આવે છે. સટ્ટક માં પ્રાકૃત નો સમાવેશ થાય છે. નૃત્ય દ્વારા તેનો અભિનય કરવામાં આવે છે.

- ચંદ્રલેખા મુજબ[4]

ચંદ્રલેખા ના લેખક રુદ્રદાસે ચંદ્રલેખાની શરૂઆતમાં સટ્ટક ના લક્ષણ વિશે જણાવ્યું છે_

स सट्टक: सहचर: किल नाटिकाया:

तस्याश्चतुर्थवनिकान्तरबन्धुराङ्ग: |

चित्रार्थसूत्रितरस: परमेकभाष:

विष्कम्भकादिरहित: कथितो बुधै: ||

રુદ્રદાસ સટ્ટકને નાટિકા જેવું જ કહે છે. સટ્ટકમાં ચાર યવનિકાન્તારા નો સમાવેશ થાય છે. સટ્ટક માં પ્રવેશક અને વિશ્વંકભક હોતા નથી.

નાટ્યશાસ્ત્ર અને દશરૂપકમાં સટ્ટક નો ઉલ્લેખ નથી. તે છતાં પણ રાજશેખર ની કર્પૂરમંજૂરી સટ્ટક તરીકે અકસ્માત માટે ઓળખાય છે. અને અત્યાર સુધી આપણે જાણીએ છીએ તે એક પ્રખ્યાત નોંધ છે. તેમના જણાવ્યા અનુસાર સટ્ટક માં નાટિકા ના લક્ષણો ખૂબ સમાવેશ થાય છે. પરંતુ પ્રવેશક વિશ્વંકભક અંક માં સમાવેશ થતો નથી. તે પ્રાકૃત ની રચના અને નૃત્યનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે.

હવે આપણે રાજશેખર ની ટીપણી અને તેને અનુસંધાનીત લેખકોની ટીપ્પણી વિશે જોઈએ. અભિનવગુપ્ત કહે છે કે_ સટ્ટક એ નાટિકા જેવું છે. અને ભરતે તેના બાબતે કોઈ ચર્ચા કરી નથી. તેને કોહલા અને બીજા અન્ય વિદ્વાનો એ વ્યાખ્યાયિત કરી તેમાં ઉમેર્યું છે. હેમચંદ્રે શ્લોક દ્વારા સટ્ટક નું અવતરણ કરે છે. તેને એક ભાષામાં લખે છે. અને તે ભાષા છે પ્રાકૃતસમસ્કીતા. તેને સમજાવવા માટે મોટો શબ્દ છે.

પરંતુ રુદ્રદાસે વિચાર્યું કે સટ્ટક ની અંદર સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત બંનેનો ઉપયોગ થાય છે. અને નાટિકામાં તેનો ઉપયોગ થતો નથી.

રામચંદ્ર અને ગુણચંદ્ર પણ આ બાબત જણાવે છે. અને સટ્ટક ની બોલી અને કોહલા દ્વારા જે વ્યાખ્યા સમજાવી છે તે માન્ય રાખી છે. કોહલા એ એક પ્રાચીન દંતકથા આપી છે કે જે નાટકીય સિદ્ધાંત સાથે સંકળાયેલી છે.

માર્કંડેય દ્વારા શાકલ્ય, ભરત, વરરુચિ, ભામહ, વસંતરાજા વગેરે પ્રાકૃત ના વ્યાકરણમાં છંદોને ખોલ્યા છે. તે તેમણે ઉલ્લેખ કર્યો અને તેના કારણે તેમનું નામ પ્રાકૃત સાથે કડી રૂપે જોડાયેલ છે. પરંતુ તે કુદરતી છે. તેના કારણે તેણે સટ્ટક ને વ્યાખ્યાયિત કરે છે. જે સંપૂર્ણપણે પ્રાકૃતિક હતી.

ભાવ પ્રકાશન મુજબ સટ્ટક એ નાટિકા ની નૃત્ય આધારિત શૈલી છે. તે કૌશિકી અને ભારતી વૃત્તિ.[5] તેમાં ચંદન, સ્ખલન, ભાન્તિ નથી. તેમણે સોરસેની અને મહાશ્રુતિ ભાષાઓનો ઉપયોગ કર્યો છે. ક્યાંક-ક્યાંક પ્રકૃષ્ટ પ્રાકૃતમયી નો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

કેટલાક વિદ્વાનોના મતે રાજા પ્રાકૃત બોલતો નથી. અને કેટલાક વિદ્વાનોના મતે તેઓ માગધી અને સોરસેની બોલવાનું જાણે છે.

કેટલાક વિદ્વાનોના મતે સટ્ટક એ રૂપક ની એક જાત છે. જે નાટિકા જેવી જ છે છતાં તેમાં પ્રાકૃત ભાષા નો એક વધારો જોવા મળે છે.

સાગરનંદી ના જણાવ્યા મુજબ સટ્ટક માં વીરનાયક પર ધ્યાન આપ્યું નથી. ભયંકર, આક્રમક, બીભત્સ, વિપરીત લાગણીવાળો, ત્યારબાદ તેને રૌદ્ર જણાવેલ છે. તે સોરસેની છે. તે સોરસેની પૃચ્છા અને મહાશ્રુતિ છે. રાજા ને પ્રાકૃત બોલવું તે ખૂબ જ પસંદ છે. અન્ય વિદ્વાનોના જણાવ્યા મુજબ રાજા સામાન્ય રીતે સંસ્કૃત અને ક્યારેક-ક્યારેક પ્રાકૃત બોલતા હતા. તેવો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી એમ કહી શકાય કે રાજા પ્રાકૃત બોલતા હશે.

સાહિત્ય દર્પણ માં જણાવ્યા મુજબ સટ્ટક એ પૂર્ણતઃ પ્રાકૃત છે. અને તેનું અદ્ભુત ભાવનાસભર પ્રભુત્વ હોવું જોઈએ. રુદ્રદાસે ચોખવટ કરી કે તે પ્રાકૃતમાં છે અને તે નૃત્ય છે. ઘનશ્યામ એ કહ્યું કે બધી નોંધો પ્રાકૃતમાં છે. અને તેના માટે તે સટ્ટક કહેવાય છે. જ્યારે પણ ઉદાહરણ તરીકે જોઈએ તો કર્પૂરમંજરીએ સટ્ટક નું સર્વોત્તમ ઉદાહરણ છે.

નાટકનો વિકાસ કરવા માટે અને સટ્ટક નું સ્થાન નક્કી કરવા માટે ઘણી બધી મુશ્કેલીઓ નો સામનો સમસ્યારૂપી કરવો પડયો હતો. જેને બનાવવા માટે ખૂબ પ્રયાસ કર્યો છે. તેમાંથી તે એક કોયડો છે.

સટ્ટક શબ્દકોશની વિવિધતા જોતા સટ્ટકસારિકા તરીકે ઓળખાય છે. છતાં તેઓ તેમની સ્થિતિ સુધારતા નથી. વ્યુત્પત્તિ શાસ્ત્રના નિઃશંકપણે અસંસ્કૃત શબ્દ જેવા કે ઉપરુપકો ના કેટલાક નામો અહીંયા બતાવવામાં આવ્યા છે.[6]

કે. સફીકસ ની વિગત જોતા સા + અટ્ટા અથવા અટ્ટા તરીકે ઓળખાય છે. અને કદાચ આ સમયગાળો મૂળ વિશેષણને સરખાવાનો છે.[7]

જો નૃત્યનો મૂળભૂત અર્થ સમજીએ તો, આશ્ચર્ય રીતે રૂપક હોઈ શકે. એક શબ્દ સમૂહ સટમરુઅમ = નૃત્ય નું નાટકીય રીતે પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. અથવા જો તેની મૂળભૂત રીતે અથવા રમત નો મૂળ અર્થે સમજ્યા હતા, આશ્ચર્યજનક રીતે નૃત ના એક શબ્દ સમૂહ સટમ-નટ-નમ.[8] નૃત એ નાટક નું પ્રતિનિધિત્વ કર્યું. કદાચ બહાદુરી એમાં છે કે સટમ શબ્દ વિચારક તરીકે આપ્યો છે. અને અભિવ્યક્તિ તરીકે નો તેનો ઉપયોગ થયેલ હતો. સટ્ટક માં શૃંગાર રસનું સ્થાન પ્રથમ અને અગત્યનું હોય છે.

બૃહદ માં જણાવ્યા મુજબ સટ્ટક શબ્દ માત્ર અને માત્ર મૃત્યુ ના દ્રશ્યો ભજવવા માટે તેનો ઉપયોગ થાય છે. અને સિદ્ધાંતવાદી સારા દૈત્યને સટ્ટક ને નૃત્ય તરીકે વર્ણવે છે. સટ્ટક ને નાટક ના ગીત માંથી બદલીને, રાજશેખરે તેને સટ્ટક નચીદાવમ્

તરીકે દેખાડવાનો ઉપયોગ કરે છે. નયન ચંદ્રએ 'अहो प्राकुतम् ऐवा नत्तिका' મા ટિપ્પણી કરી છે. અને રુદ્રદાસે પટા-સટ્ટા-નતા તરીકે કહ્યું છે.

સટ્ટક ની ભાષા બંધારણ અને તેની પદ્ધતિ વિશે કેટલીક રૂપરેખા વ્યાપક રીતે ઉપલબ્ધ છે. તેની પદ્ધતિ વિશે કેટલીક રૂપરેખા વ્યાપક રીતે ઉપલબ્ધ છે. પ્રેમ, ષડયંત્ર પ્રેમી અને છટાદાર અને સરખી શૈલી માટે સૂચન કર્યું છે.[9] તે નૃત્ય સાથે પ્રારંભિક રીતે સંકળાયેલ છે. તે સનાતન નથી. અંક ના પ્રમાણિત વિભાગો અને નાટકના વિવિધ તાંત્રિક ભાગો જેવા કે પ્રવેશક અને વિષ્કંમ્ભક ને ક્રિયા જોવા માટે સંકુચિત તરીકે દર્શાવ્યા છે. તમામ ક્રિયા ચાર ભાગમાં વિભાજીત થઇ છે. અને તેની દખલગીરી સંપૂર્ણપણે પડદાથી સચવાઈ છે.[10] આ અદ્ભુત દ્રશ્ય દર્શિત થાય છે. તે સંપૂર્ણપણે પ્રાકૃત કરવામાં સંમત થયા હતા.

સાગરનંદી ના મતે સટ્ટક નાટિકા નું બીજું રૂપ છે. જેમાં કૌશિકી અને ભારતી શૈલીની પ્રધાનતા હોય છે. તેમાં રૌદ્ર, વીર, ભયાનક તથા બીભત્સ રસ નો અભાવ હોય છે. અંક ને બદલે જવનિકા શબ્દ વપરાય છે. સૌરસેની, મહારાષ્ટ્રી ભાષાનો ઉપયોગ થયેલો હોય છે. સ્ત્રી પાત્રો નું બાહુલ્ય જોવા મળે છે.

વિશ્વનાથે, ધનંજય અને ભરતમુનિ એ જણાવેલા આ નાટિકા ના લક્ષણો સાહિત્ય દર્પણ માં વિસ્તારથી આપ્યા છે. તેમના મતે નાટિકા નું વિષયવસ્તુ નાયિકાને મેળવવાના નાયકના પ્રયાસોનું ઐતિહાસિક કે કલ્પિત વિષય હોય છે. તેમાં સ્ત્રી પાત્રો વધારે જોવા મળે છે. ચાર અંક માં તે નાટિકા સમાપ્ત થઈ જાય છે. આ ચાર અંકોને જવનિકા કહેવામાં આવે છે. નાયક પ્રખ્યાત રાજવંશી અને ધીરલલિત પ્રકૃતિનો હોય છે. તે કલાશકત, આનંદી અને મૃદુ સ્વભાવનો હોય છે. અણધાર્યા બનાવ, યુકિત કે મંત્રશક્તિથી અત:પુરમાં પ્રવેશેલી રાજવંશી કન્યા નાયિકા હોય છે. તે રાજકુલોત્પન્ન, મનોહર, મુગ્ધા અને દિવ્ય હોય છે. તેને અંતઃપુર સાથે સંબંધ હોય છે. અને સંગીતમાં પણ તેઓ પ્રવીણ હોય છે. પ્રેમીઓને અનુભવી અને અનુરકત

રાણી ની ઈર્ષા સામે ઝઝૂમવું પડે છે. તેમનો સંગમ (મિલન) પણ રાણી ને આધીન હોય છે. તે દેવી કે રાજરાણી મોટી ઉંમરની, રાજકુલોત્પન્ના, ઠરેલ, ડગલે ને પગલે માન માગતી માનીતી સ્ત્રી હોય છે. તે ઇર્ષ્યા કારણે નાયક અને નાયિકા ને મળતા અટકાવે છે. અને નાયિકાને બંધનમાં નાખે છે. છતાં પણ પોતાના પતિને ચક્રવર્તી બનાવવા માટે તેને ફરીથી પરણાવે છે. આ બધાં લક્ષણો સટ્ટક માં પણ જોવા મળે છે.

❖ ચંદ્રલેખા સટ્ટક નું સટ્ટક તરીકે મૂલ્યાંકન

ચંદ્રલેખા ના લેખક રુદ્રદાસ ના મત મુજબ નાટિકા અને સટ્ટક ની વ્યાખ્યાઓ આપવાની હોય છે. ચંદ્રલેખા ની શરૂઆતમાં યવનિકાન્તારા-1 માં સટ્ટક ના લક્ષણ વિશે રજૂઆત કરવામાં આવી છે. રુદ્રદાસ સટ્ટક નાટિકા જેવું જ બતાવ્યું છે. સટ્ટક માં ચાર યવનિકાન્તારા હોય છે. તેમજ સટ્ટક માં પ્રવેશક અને વિષ્કંભક હોતા નથી.

આ લક્ષણ મુજબ ચંદ્રલેખા સટ્ટક પણ નાટિકા જેવું જ છે. ચંદ્રલેખા માં ચાર અંક આવેલા છે. જે અંકને યવનિકાન્તારા નામ આપવામાં આવ્યું છે. સટ્ટક ના લક્ષણ મુજબ ચંદ્રલેખા માં પણ પ્રવેશક અને વિષ્કંભક હોતા નથી. ચંદ્રલેખા માં સૂત્રધાર અને પરિપેક્ષમાં અગાઉ સ્થાપના લીધી છે.

સટ્ટક ના લક્ષણ માં જણાવ્યા મુજબ નાયક પ્રખ્યાત રાજવંશી અને ધીરલલિત પ્રકાર નો હોય છે. તે લક્ષણ અનુસાર ચંદ્રલેખા નો નાયક રાજા માનવેદા પણ પ્રખ્યાત રાજવંશી છે. અને ધીરલલિત પ્રકાર નો છે. સટ્ટક ના લક્ષણ મુજબ જ રાજા માનવેદા પણ આનંદી અને મૃદુ સ્વભાવના છે.

સટ્ટક ના લક્ષણ મુજબ ચંદ્રલેખા નાટક ની નાયિકા ચંદ્રલેખા એ પણ અનંતપુરમાં પ્રવેશેલી રાજવંશી કન્યા છે. અને અંગશરાજા ચંદ્રવેંમન ની પુત્રી છે. તેમના માતા અને રાણીના માતા બન્ને બહેનો છે. તેથી તે રાણી ની એક બહેન પણ છે. તેમનો ચંદ્રકેતુ નામ નો ભાઈ છે. તે સાર્વત્રિક રાજા ની પત્ની થશે તે બાબત ની ભવિષ્યવાણી કરવામાં આવી હતી. સટ્ટકના લક્ષણ મુજબ ચંદ્રલેખા પણ સંગીતમાં

નિપુણ છે. ચંદ્રલેખા માં યવનિકાન્તારા-2 માં રાણી નાયિકા પાસેથી ગીત ગાવાની રીત જાણવા માગે છે. તેથી તેઓએ સંગીતના મનોરંજન કાર્યક્રમ ગોઠવ્યો હતો. તેના પરથી ચંદ્રલેખા સંગીત માં નિપુણ છે. તે જાણી શકાય છે.

સટ્ટકના લક્ષણ મુજબ સ્ત્રીપાત્રો વધારે જોવા મળે છે તે અનુસાર ચંદ્રલેખા માં પણ સ્ત્રી પાત્રો વધારે જોવા મળે છે.

ચંદ્રલેખા નાટકમાં પણ પ્રાકૃત નો સમાવેશ થયેલો છે. સંપૂર્ણ ચંદ્રલેખા નાટક પ્રાકૃતમાં જ છે. તમામ પાત્રોના સંવાદો અને શ્લોકો પ્રાકૃતમાં છે. માત્ર પાત્ર ના નામો અને રંગમંચની દિશાઓ સંસ્કૃતમાં છે. તે કુદરતી છે. તેઓના પાત્રો સરખી જ ભાષામાં બોલે છે. રુદ્રદાસ ગદ્ય અને છંદો એક જ ભાષામાં લખે છે. રુદ્રદાસ ની શૈલી ખૂબ જ મજબૂત જોવા મળે છે.

ચંદ્રલેખા માં 129 છંદોનો સમાવેશ કરેલ છે. આ છંદોનું જુદા-જુદા કાવ્યમૃતોમાં, ચાર યવનિકાન્તારા માં વિવરણ કરવામાં આવ્યું છે. છંદ દેવનાગરી લિપિ મુજબ ગોઠવ્યા છે. યવનિકાન્તારામાં જુદા જુદા છંદ જોવા મળે છે. ચંદ્રલેખા માં આર્યા, ઉપગીતી, ઉદગીતી, ગીતી, પૃથ્વી, મંદાક્રાંતા, માલિની, વસંતતિલકા વગેરે જેવા છંદોનો સમાવેશ થાય છે.

સટ્ટક માં શૃંગાર રસનું સ્થાન પ્રથમ અને અગત્યનું હોય છે. તેમ સટ્ટક નું લક્ષણ છે. તે પ્રમાણે ચંદ્રલેખા નાટકમાં શૃંગાર રસ ઉપરાંત અદભુત રસ અને હાસ્યરસ જોવા મળે છે. પરંતુ મુખ્ય રસ તો શૃંગાર રસ જ છે. અને અદ્ભુત રસ અને હાસ્યરસ ગૌણ રૂપે રહેલા છે.

સટ્ટકના લક્ષણ માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે_ સટ્ટકમાં રૌદ્ર, વીર, ભયાનક અને બિભત્સ રસનો અભાવ જોવા મળે છે. તે પ્રમાણે ચંદ્રલેખા માં પણ રૌદ્ર, વીર, ભયાનક અને બીભત્સ રસ નો અભાવ જોવા મળે છે.

સટ્ટકના લક્ષણ મુજબ પ્રેમીઓને અનુભવી અને અનુરકત ઈર્ષા સામે ઝુઝવું પડે છે. તેમનો સંગમ (મિલન) પણ રાણી ને આધીન હોય છે. દેવી કે રાજરાણી મોટી ઉંમરની રાજકુલોત્પન્ના, પ્રગલ્ભા, (ઠરેલ), ડગલે ને પગલે માન માગતી સ્ત્રી હોય છે. તે ઈર્ષાને કારણે નાયક અને નાયિકા ને મળતા અટકાવે છે. અને નાયિકાને બંધનમાં નાખે છે. છતાં પણ પોતાના પતિને ચક્રવતી બનાવવા માટે તેને ફરીથી પરણાવે છે. આ લક્ષણ મુજબ ચંદ્રલેખા માં પણ રાણી દેવી ની સામે રાજા માનવેદા અને ચંદ્રલેખા ને ઝુઝવું પડે છે. ચંદ્રલેખા માં પણ રાણી દેવી એ મોટી ઉંમરની અને ઠરેલ રાણી છે. પોતાની ઈર્ષાને કારણે નાયક અને નાયિકા ને મળતા અટકાવે છે. આ લક્ષણ મુજબ જ નાયિકાને રાણી બંધનમાં નાખે છે. જ્યારે રાણી ને ખબર પડે છે કે ચંદ્રલેખા તેની બહેન થાય છે ત્યારે તે રાજાને પોતાની બહેન ચંદ્રલેખા ને શોધવા માટે વિનંતી કરે છે. રાજાએ ચિંતામણી દેવતાને ચંદ્રલેખા ને પરત આપવા વિનંતી કરે છે. ચિંતામણી દેવતા પ્રવેશે છે તેઓ નાયિકાને સોંપે છે. આ પછી રાણી આનંદ અને શાંતિ સાથે પોતાની બહેનને મળે છે. ચિંતામણી દેવતા જાહેરાત કરે છે કે ચંદ્રલેખા નો પતિ ચક્રવર્તી રાજા થશે. અને ત્યારબાદ રાણીને રાજા સાથે ચંદ્રલેખા ના લગ્ન કરાવવા જણાવે છે. રાણી સંમતિ વ્યક્ત કરે છે. રાજા અને ચંદ્રલેખા ના લગ્ન થાય છે.

આમ, આ રીતે ચંદ્રલેખા ના લેખક રુદ્રદાસ દ્વારા ચંદ્રલેખા નું એક સટ્ટક તરીકે ની રચના કરવામાં આવી છે.

❖ પાદટીપ

1. काव्यं लोकत्तरवर्णनानिपुणं कविकर्म | (કાવ્યપ્રકાશ ½ વૃત્તિ)

2. કાવ્યાનુશાસન પાનં-248

3. સાહિત્યદર્પણ પાનં-175

4. ચંદ્રલેખા પાનં-45

5. ઉદાહરણ તરીકે ગૈ અને છટાદાર શૈલી, તે રૌદ્ર નથી. અને અંકોના ભાગને જરૂર મુજબ પાડેલા છે યવનિકાન્તારા કહેવાય છે.

6. ઉપરૂપકના કેટલાક નામો જેમાં હલ્લીશ, સંલાપક વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

7. દ્રાવિડ શબ્દ અટ્ટા અથવા અટમ, નૃત્ય ભજવવું. અટ્ટ અથવા અડ્ડ નો મતલબ નૃત્ય, વિશેષ રીતે નાટક અથવા ભાગને ભજવવું થાય છે.

8. (નચનમ્ = નચિદાભમ)

9. (કૌશિકી અને ભારતી)

10. (યવનિકાન્તારા અથવા જવનિકાનતારા)

12

How to understand Inflation Accounting

Prajapati Jitendrakumar Prahladbhai

M.com., NET., B.ed

What is Inflation Accounting?

Inflation accounting is a special technique used to factor in the impact soaring or plummeting costs of goods in some regions of the world have on the reported figures of international companies. Financial statements are adjusted according to price indexes, rather than relying solely on a cost accounting basis, to paint a clearer picture of a firm's financial position in inflationary environments. This method is also sometimes referred to as price level accounting.

How Inflation Accounting Works

When a company operates in a country where there is a significant amount of price inflation or deflation, historical information on financial statements is no longer relevant. To counter this issue, in certain cases companies are permitted to use inflation-adjusted figures, restating numbers to reflect current economic values.

IAS 29 of International Financial Reporting Standards (IFRS) is the guide for entities whose functional currency is the currency of a hyperinflationary economy. The IFRS defines hyperinflation as prices, interest, and wages linked to a price index rising 100% or more cumulatively over three years.

Companies that fall under this category may be required to update their statements periodically in order to make them relevant to current economic and financial conditions, supplementing cost-based financial statements with regular price-level adjusted statements.

inflation Accounting Methods

There are two main methods used in inflation accounting — current purchasing power (CPP) and current cost accounting (CCA).

Current Purchasing Power (CPP)

Under the CPP method, monetary items and non-monetary items are separated. The accounting adjustment for monetary items is subject to the recording of a net gain or loss. Non-monetary items (those that do not carry a fixed value) are updated into figures with a conversion factor equivalent to price index at the end of the period divided by price index at the date of transaction. Constant purchasing power accounting (CPPA) is an accounting model approved by the International Accounting Standards Board (IASB) and the US Financial Accounting Standards Board (FASB) as an alternative to traditional historical cost accounting under hyper-inflationary environments[1] and all other economic environments. Under this IFRS and US GAAP authorized system, financial capital maintenance is always measured in units of constant purchasing power (CPP) in terms of a Daily CPI (consumer price index) during low inflation, high inflation, hyperinflation and deflation; i.e., during all possible economic environments. During all economic environments it can also be measured in a monetized daily indexed unit of account (e.g. the Unidad de Fomento in Chile) or in terms of a daily relatively stable foreign currency parallel rate, particularly during hyperinflation when a government refuses to publish CPI data.

Authorized by the IASB during low inflation[edit]

In the IASB's original Framework (1989), Par 104 (a), CPPA was authorized as an alternative to the traditional HCA model at all levels of inflation and deflation, including during hyperinflation as required in IAS 29. Income statement constant items like salaries, wages, rents, pensions, utilities, transport fees, etc. are normally valued in units of CPP during low inflation in most economies as an annual update. Payments in money for these items are normally inflation-adjusted by means of the consumer price index (CPI) to compensate for the erosion of the real value of money (the monetary medium of exchange) by inflation only on an annual not daily basis. "Inflation is always and everywhere a monetary phenomenon" and can only erode the real value of money (the functional currency inside an economy) and other monetary items. Inflation can not and does not erode the real value of non-monetary items. Inflation has no effect on the real value of non-monetary items.

Net monetary gains and losses authorized during low inflation and deflation in IFRS since 1989[edit]

Accountants have to calculate the net monetary loss or gain from holding monetary items when they choose the CMUCPP model and measure financial CMUCPP in the same way as the IASB currently requires its calculation and accounting during hyperinflation. The calculation and accounting of net monetary losses and gains during low inflation and deflation have thus been authorized in IFRS since 1989. There are net monetary losses and net monetary gains during low inflation too, but they are not required to be calculated when accountants choose the traditional HCA model.

Net constant item gains and losses are also calculated and accounted under CMUCPP.

Underlying assumptions[edit]

IFRS authorize three basic accounting models:

1. Physical Capital Maintenance.[2]

2. Financial capital maintenance in nominal monetary units or Historical cost accounting (see the Framework (1989), Par 104 (a)).

3. Constant Purchasing Power Accounting (see the Framework (1989), Par 104 (a)).

A. Under Historical cost accounting the underlying assumptions used in IFRS are:

- Accrual basis: the effect of transactions and other events are recognized when they occur, not as cash is gained or paid.
- Going concern: an entity will continue for the foreseeable future.
- Stable measuring unit assumption: financial capital maintenance in nominal monetary units or traditional Historical cost accounting; i.e., accountants consider changes in the purchasing power of the functional currency up to but excluding 26% per annum for three years in a row (which would be 100% cumulative inflation over three years or hyperinflation as defined in IFRS) as immaterial or not sufficiently important for them to choose financial capital maintenance in units of CPP during low inflation and deflation as authorized in IFRS in the Framework (1989), Par 104 (a).

The stable measuring unit assumption (traditional Historical Cost Accounting) during annual inflation of 26% for 3 years in a row would erode 100% of the real value of all constant real value non-monetary items not maintained under the Historical Cost paradigm.

B. Under Constant Purchasing Power Accounting the underlying assumptions in IFRS are:

- Accrual basis: the effect of transactions and other events are recognized when they occur, not as cash is gained or paid.
- Going concern: an entity will continue for the foreseeable future.
- Measurement in units of CPP of all constant real value non-monetary items automatically remedies the erosion caused by the stable measuring unit assumption (Historical Cost Accounting) of the real non-monetary values of all constant real value non-monetary items never maintained constant at all levels of inflation and deflation. It is not low inflation, high inflation or hyperinflation doing the eroding. It is the implementation of the stable measuring unit assumption during low inflation, high inflation and hyperinflation. Constant real value non-monetary items are measured in units of CPP in terms of a daily rate at all levels of inflation and deflation. Monetary items are inflation-adjusted daily. Net monetary losses and gains are calculated when monetary items are not inflation-adjusted daily in terms of a daily rate. Variable items are measured in terms of IFRS and then updated daily in terms of a daily rate. All non-monetary items (variable real value non-monetary items and constant real value non-monetary items) in Historical Cost or Current Cost period-end financial statements are restated in terms of the period-end monthly published CPI during hyperinflation as required in IAS 29 Financial Reporting in Hyperinflationary Economies.

Current Cost Accounting (CCA)

The CCA approach values assets at their fair market value (FMV) rather than historical cost, the price incurred during the purchase of the fixed asset. Under the CCA, both monetary and non-monetary items are restated to current values.

Special Considerations

Requirements for inflation accounting differs between IFRS and U.S. General Accepted Accounting Principles (GAAP). Both IFRS and GAAP are treating Argentina as

"hyperinflationary" because cumulative inflation there over the past three years has exceeded 100%. However, the requirements they impose on companies operating in the country vary.

IFRS permitted international businesses with subsidiaries in Argentina to continue using the peso for their accounts, provided they restate them to adjust for inflation. In contrast, US firms with activities in Argentina are being forced to use the dollar as their functional currency, costing them millions in foreign exchange losses.

Insurance company Assurant Inc. (AIZ) warned in its annual report that the shift to using the U.S. dollar for its Argentine operation meant "non-U.S. dollar denominated monetary assets and liabilities were subject to re-measurement resulting in losses."

Advantages and Disadvantages of Inflation Accounting

Inflation accounting comes with many benefits. Chief among them, matching current revenues with current costs provides a much more realistic breakdown of profitability.

On the flip side, providing adjusted figures can confuse investors and give companies the opportunity to flag numbers that shine it in a better light. The process of adjusting accounts to factor in price changes can result in financial statements being constantly restated and altered.

References

1. Inflation Accounting: Sandilands Report - May I also ask 297 him to assure us that, when this new system of current cost accounting is introduced, these new realistic figure will be used for the purposes of company taxation, and not the historic cost figures, which are totally meaningless at a time of **high inflation**.
2. *Epstein, Barry J.; Eva K. Jermakowicz (2007). Interpretation and Application of International Financial Reporting Standards. John Wiley & Sons. p. 965. ISBN 978-0-471-79823-1.*
3. *Wolk, Harry I.; James L. Dodd; Michael G. Tearney (2004). Accounting Theory: Conceptual Issues in a Political and Economic Environment, 6th ed. South-Western. pp. 448. ISBN 0-324-18623-1.*
4. *International Accounting Standards Committee (1995). International Accounting Standard 1995. London, International Accounting Standards Committee. pp. Par 3 (e) P. 502. ISBN 0-905625-26-9.*
5. *PricewaterhouseCoopers. International Financial Reporting Standards Financial Reporting in Hyperinflationary Economies – Understanding IAS 29. Price water house Coopers.*

13

Advertising Management In Modern Time

Patel Hardishabahen Chimanbhai

M.Com(Gold Medalist), UGC NET

Advertising simply put is telling and selling the product. **Advertising Management though is a complex process of employing various media to sell a product or service**. This process begins quite early from the marketing research and encompasses the media campaigns that help sell the product. Without an effective advertising management process in place, the media campaigns are not that fruitful and the whole marketing process goes for a toss. Hence, companies that believe in an effective advertising management process are always a step ahead in terms of selling their goods and services.

As mentioned above, advertising management begins from the market research phase. At this point, the data produced by marketing research is used to identify what types of advertising would be adequate for the specific product. Gone are the days when there was only print and television advertising was available to the manufacturers. These days apart from print and television, radio, mobile, and Internet are also available as advertising media. Advertising management process in fact helps in defining the outline of the media campaign and in deciding which type of advertising would be used before the launch of the product.

If you wish to make the advertising effective, always remember to include it from the market research time. Market research will help to identify the niche segment of the population to which the product or service has to be targeted from a large population. It will also identify why the niche segment would opt for the product or service. This information will serve as a guideline for the preparation of advertising campaigns.

Once the niche segments are identified and the determination of what types of advertising will be used is done, then the advertising management focuses on creating the specifics for the overall advertising campaign. If it is a radio campaign, which type of ads would be used, if it is a print campaign, what write ups and ads will be used, and if it is a television campaign, what type of commercials will be used.

There might also be a mix and match advertising in which radio might supplement television advertising and so on. It is important that through advertising management the image

14

शिशुपालवधस्यकथायाःआधारः ।

प्रस्तोता
डॉ.करशन: पीठीया
प्रधानाचार्यश्री बारड महाविद्यालयम घुसिया-(गीर)

श्रीमद्भगवतस्यदशमस्कन्धस्य ७४ तमेऽध्यायेतथामहाभारतस्यसभापर्वणः ३३ तमआरमभ्य ४५ तमंयावत्त्रयोदशाध्यायेषुशिशुपालवधस्यकथोपलब्धाभवति । कथेयंभागवतेसूक्ष्मरूपावर्तते, तत्रलिखितम स्तिराजसूययज्ञेदीक्षितस्ययुधिष्ठिरस्यप्रथमंकस्यरजाकुर्यात्? इतिपृष्ठेसतिसहदेवः श्रीकृष्णस्याग्र पूजायैअवदत् । एवंतस्यकथनस्यअन्येसमर्थनंचक्रुः । तदनुसारंयुधिठिरेणश्रीकृष्णस्यअग्रपूजाकृतातथा च तदवलोक्यशिशुपालः श्रीकृष्णमतिन्दत्तदेवश्रुत्यकेचन्भगवतोनिन्दायाः श्रवेणनपापंभवतीतिसभास्थला त्दूरंजग्मुःहवंतत्रोपस्थिताःपाण्डुपुत्राः मत्स्य- कैकय- सृञ्जयादयस्तुशिशुपालंहन्तुंस्व-स्वअस्त्रंधृतवन्तः । परन्तुभगवतास्वयमेवसुदर्शनेनतस्यशिरः अकर्टयत् ।

महाभारतेकथेयंसविस्तंवर्णितास्ति । एवमस्यमहाकाव्यस्यरचनाऽपिमहाकविनामाघेनमहा भारतीयकथायाआधारेकृतास्ति। अत्रअनेकाःश्लोकाःमहाभारतस्यश्लोकेनसहसाम्यंगृह्णन्ति । उदाहरणार्थं महाभारतस्यकतिपयान्श्लोकानत्रउपस्थापयामि । संभवेत्तत्-अप्रासङ्गिकंभ विस्यतियदत्राधोलिखितैःश्लोकैः सहशिशुपालवधस्यश्लोकानांयत्साम्यमस्ति-

स्नातकञ्चप्रियंप्राहुषडर्घ्यान्नृपंतथा ।।

एतानर्घ्यानभिगतानाहुःसंवत्सरोषितान् ।

त इमेकालपूगस्यमहतोड़स्मानुपागताः ॥

एषामेकैकशोराजन्नर्घ्यंआनीयतामिति ।

अथचैषांवरिष्ठायसमर्थायोपनीयताम् ॥

ततोभीष्मःशान्तनवोबुद्धयानिश्चित्यवीर्यवान् ।

अमन्यततदाकृष्णमर्हणीयतमंभुवि ।

वार्ष्णेयंमन्यतेकृष्णंपूजनीयतमंभुणि॥

प्रतिजग्राहतत्कृष्ण: शास्त्रदृष्टेनकर्मणा ॥”

शिशुपालस्तुतांपूजांवासुदेवे न चक्षमे॥

विभीषिकामिभर्बह्वीभिर्भीषयन्सर्वपार्थिवान् ।

न व्यपत्रपसेकस्माद्वृद्धःसन्कुलपांसनः ॥'

नापिनौरिवसम्बद्धायथान्धोवान्धमन्वियात् ।

तथाभूताहिकौरव्यायेषांभीष्मत्वमग्रणीः ॥

पूतनाद्यातपूर्वाणिकर्माण्यस्यविशेषतः ।

त्वयाकीर्तयतास्माकंभूय: प्रप्थथितंमनः ॥

चेतनारहितनकाष्ठंयद्यनेननिपातितम् ।

पादेनशकटंभीष्मतत्रकृतद्भुतम् ॥

वल्मीकमात्र: सप्ताहंयद्यनेनधृतोऽचलः ।

तदागोवर्धनोभीष्म न तच्चित्रंमतंमम ॥'

भुक्तमेतेनब्रह्ममन्नक्रीडतांनगमूर्धनि ।

इतितेभीष्मश्रृण्वानाःपदेविस्मयमागताः ॥'

पशुवद्धातनंवामेदहनंवाकटाग्निना।

क्रियतांमूर्ध्निवोन्यस्तंमयेदंसकलंपदम् ॥

उपर्युक्तमहाभारतस्यकतिपयानामुद्धरणानांशिशुपालवधस्यस्थलानांपरस्परंसाम्यतायायद्यपिए तत्स्पष्टंभवतियन्महाकविमाधःस्वस्मिन्कृतोमहाभारतस्यकथाया: हिन, अपितुश्लोकानामपि आधारंगृहीतवान्, तथापिमहाभारतस्यापेक्षयाशिशुपालवधेमहाकविर्महाकाव्यपयोगिनांसमधिकविषयाणां वर्णनंकृतवान् । एवंतृतीयादारभ्यत्रयोदशसर्गपर्यन्तंश्रीकृष्णस्यैश्वर्यस्य, प्रस्थानस्य, वनविहारस्य,

जलक्रीडायाःतथारैवतकपर्वतस्य, संध्यायाः प्रातःकाल स्यैवंप्रकृतादवर्णनस्यप्रसंगेतथा तदुपरान्तंभगवन्तंश्रीकृष्णंमहाराजस्ययुधिष्ठिरस्यराजसूययज्ञेनीतवान्अस्यमहाकाव्यस्याधारोयद्यपि महाभारतस्यकथास्तितथापिमहाकविर्माघःस्वरचनायांमहाभारतमिवयज्ञसभास्थलेएवश्रीकृष्णेनशिशुपाल वधो न आकारयत्, किन्तुउभयपक्षस्ययुद्धार्थसन्नद्धेसतितुमुलयुद्धोपरान्तंशिशुपालस्यवधःकविनाकारितः।

सहैवमहाभारतेशिशुपालकृतयानिन्दयाक्रुद्धःसहदेवःभूमापादंनिपात्यशिपक्षीगणंमर्त्सयन्निम्नवच नंकथितवान् -

व्याजहारोत्तरंतत्रसहदेवोऽर्थवद्वचः ॥

केशवकेशिहन्तारमप्रमेयपराक्रमम् ।

पूज्यमानंमयायोवःकृष्णं न सहतेनृपाः ॥

सर्वेषांबलिनांमूर्ध्निमयेदंनिहितंपदम् ।

एवमुक्तेमयासम्यगुत्तरंप्रब्रवीतुसः ॥

स एवहिमयावध्योभविष्यति न संशयः ।

किन्तुशिशुपालवधमहाकाव्येसहदेवो न हि, भीष्मपितामहस्तत्रोक्ताशयस्यैवनिम्नवचनमुक्तवान् -

अथगौरवेणपरिवादमपरिगणयंस्तमात्मनः ।

प्राहमुररिपुतिरस्करणक्षुभितःस्मवाचमितिजाह्नयीसुतः ॥

इत्यादि-कथाभेदोमाधकविःकथंकृतवान् ? नास्त्यत्रकिमप्युत्तरमुपलब्धमद्यावाधि

शिशुपालवधस्यकथायाःआधारः–

श्रीमद्भागवतस्यदशमस्कन्धस्य ७४ तमेऽध्यायेतथा

महाभारतस्यसभापर्वण: ३३तम आरभ्ययावत्त्रयोदशाध्यायेषुसन्ति ।

श्रीमद्भागवतमहापुराणेषुयथा

इत्थसभाजितंवीक्ष्यसर्वेपाअलयोजनाः ।

नमोजयेतिनेमुस्तंनिपेतुःपुष्पवृष्टयः ॥

इत्थंनिशम्यदमघोषसुतःस्वपीठा

दुत्थायकृष्णगुणवर्णनजातमन्युः ।

उत्क्षिप्यबाहुमिदमाहसदस्यमर्षी

संश्रावयन्भगवतेपरूषाण्यभीतः ॥

ईशोदुरत्ययः कालइतिसत्यवतीश्रुतिः ।

वृद्धानामपियद्बुद्धिर्बालवाक्यैर्विभिद्यते ॥

यूयंपात्रविदांश्रेष्ठामामन्ध्वंबालभाषितम् ।

सदसस्पतयसर्वेकृष्णोयत्सम्मतोऽर्हणे ॥

तोपविद्याव्रतधरान्ज्ञानविध्यवस्तकल्मषान् ।

परमर्षीन्ब्रह्मनिष्ठानलोकपालैश्चपूजितान् ॥

सदस्पतीनतिक्रम्यगोपालः कुलपांसनः ।

यथाकाकःपुरोडाशंसपर्याकथमर्हिति ॥

वर्णाश्रमकुलापेतःसर्वधर्मबहिष्कृतः ।

स्वैरवर्तीगुणैर्हीनःसपर्याकथमर्हति ॥१

ययातिनैषांहिकुलंशप्तंसद्भिहिष्कृतम् ।

वृथापानरतंशश्चत्सपर्याकथमर्हति ॥

ब्रह्मर्षिसेवितान्देशान्हित्वैतेऽब्रह्मवचसम् ।

समुद्रंदुर्गमाश्रित्यबाधन्तेदस्यवःप्रजाः ॥

एवमादीन्दयभद्राणिबभाषेनष्टमङ्गलः ।

नोवाचकिञ्चद्भगवान्यथासिंह: शिवारूतम् ॥

भगवन्निन्दनंश्रुत्वादुःसहंतत्सभासदः ।

कर्णौपिधायनिर्जग्मुःशपन्तश्चेदिपंरूषा ॥

निन्दांभगवतःश्रृण्वंस्तत्परस्यजनस्यवा।

ततोनापैतियःसोऽपियत्यधःसुकृताच्चयुतः ॥

ततःपाण्डुसुताःक्रुद्धामत्स्कैकयसृञ्जयाः ॥

उदायुधाःसमुत्तस्थुःशिशुपालजिधांसवःततश्चैद्यस्त्वसम्भ्रान्तोजगृहेखड्गचर्मणी ।

भर्त्सयन्कृष्णपक्षीयान्राज्ञःसदसिभारत ॥

तावदुत्थायभगवान्स्वान्निवार्यस्वयंरूषा ।

शिरःशुरान्तचक्रेणजहारापततोरिपोः ॥

शब्द: कोलाहलोऽप्यासीत्शिशुपालेहतेमहान् ।

तस्यानुयायिनोभूपादुद्रुवुर्जीवितैषिणः ।

चैद्यदेहोत्थितंज्योतिर्वासुदेवमुपाविशत् ।

पश्यतांसर्वभूतानामुल्केवभुविखाच्च्युता ॥

श्लोकेषुशिशुपालवधस्यकथायाःआधारःअस्ति

संदर्भग्रन्थसूची:

१) शिशुपालवधम् ।
सं. श्रीभगवानदत्तमिश्र
प्रं. चौखम्बाविद्याभवन, वाराणसी
प्रथमाआवृत्तिः २००३

२) शिशुपालवधम् । प्रं. चौखम्बाविद्याभवन, वाराणसीप्रथमाआवृत्तिः २००६
व्या. डॉ. केशवरावमुसलगाँवकरः

३) संस्कृतसाहित्येतिहासः ।
ले. आचार्यः श्रीरामचन्द्रमिश्रः
प्रं. चौखम्बाविद्याभवन, वाराणसीप्रथमाआवृत्तिः २००३

४) महाभारतसर्वस्वं ।
सं. कुबेरनाथशुक्ल ।
प्रं. सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालय-वाराणसी

५) कृष्णकुतूहलम् ।
ले. मधुसूदनसरस्वती
प्र. सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालय - वाराणसी

६) श्रीमद्भागवतम् ।
स. रामतेजपाण्डेय ।
चौखम्बाप्रकाशन - वाराणसी

७) दशरूपकम् ।
व्या. वैजनाथपाण्डेय, मोतीलालबनारसीदासप्रथमसंस्करणम् ।

८) श्रीमद्भागवतम् ।
सं. श्रीराममूर्तिशास्त्री
प्र. चौखम्बाप्रकाशनवाराणसी

९) शिशुपालवधम् ।
व्या. डॉ. दीनानाथतिवारी
प्रं. काशीसंस्कृतग्रन्थमाला

१०) साहित्यदर्पणः ।
सं. कृष्णमोहनशास्त्री
प्र. परिमलप्रकाशनम्प्रथमाआवृत्तिः ।

is conveyed that all the strategies complement each other. It should not look to public that the radio advertising is focusing on something else while television on something else. The whole process in the end should benefit the product or service.

The role of people designing the advertising campaign is crucial to its success. They have been trained by seasoned professionals who provide the training in the specific field. Designing an advertising campaign is no small a task and to understand the consumer behavior from the data collected from market research is a very important aspect of the campaign.

A whole lot of creativity and inspiration is required to launch an adequate advertising campaign. In addition, the management skills come into play when the work has to be done keeping the big picture in mind. **It would be fruitful for the company if the advertising campaign lasts well over the lifetime of a product or service, reach the right customers, and generate the desired revenue**.

Classification of Advertising

Advertising is the promotion of a company's products and services though different mediums to increase the sales of the product and services. It works by making the customer aware of the product and by focusing on customer's need to buy the product. Globally, advertising has become an essential part of the corporate world. Therefore, companies allot a huge part of their revenues to the advertising budget. Advertising also serves to build a brand of the product which goes a long way to make effective sales.

There are several branches or types of advertising which can be used by the companies. Let us discuss them in detail.

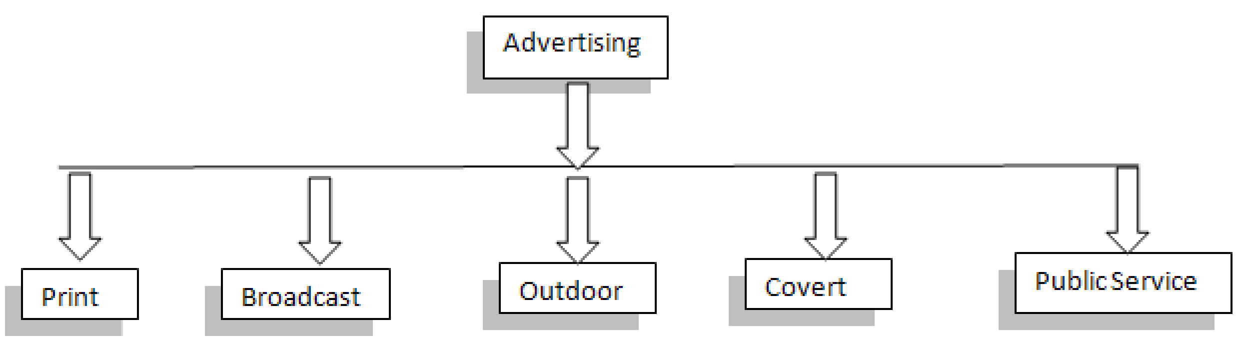

Classification of Advertising

1. **Print Advertising -** The print media has been used for advertising since long. The newspapers and magazines are quite popular modes of advertising for different

companies all over the world. Using the print media, the companies can also promote their products through brochures and fliers. The newspaper and magazines sell the advertising space and the cost depends on several factors. The quantity of space, the page of the publication, and the type of paper decide the cost of the advertisement. So an ad on the front page would be costlier than on inside pages. Similarly an ad in the glossy supplement of the paper would be more expensive than in a mediocre quality paper.

2. **Broadcast Advertising -** This type of advertising is very popular all around the world. It consists of television, radio, or Internet advertising. The ads on the television have a large audience and are very popular. The cost of the advertisement depends on the length of the ad and the time at which the ad would be appearing. For example, the prime time ads would be more costly than the regular ones. Radio advertising is not what it used to be after the advent of television and Internet, but still there is specific audience for the radio ads too. The radio jingles are quite popular in sections of society and help to sell the products.
3. **Outdoor Advertising -** Outdoor advertising makes use of different tools to gain customer's attention. The billboards, kiosks, and events and tradeshows are an effective way to convey the message of the company. The billboards are present all around the city but the content should be such that it attracts the attention of the customer. The kiosks are an easy outlet of the products and serve as information outlets for the people too. Organizing events such as trade fairs and exhibitions for promotion of the product or service also in a way advertises the product. Therefore, outdoor advertising is an effective advertising tool.
4. **Covert Advertising -** This is a unique way of advertising in which the product or the message is subtly included in a movie or TV serial. There is no actual ad, just the mention of the product in the movie. For example, Tom Cruise used the Nokia phone in the movie Minority Report.
5. **Public Service Advertising -** As evident from the title itself, such advertising is for the public causes. There are a host of important matters such as AIDS, political integrity, energy conservation, illiteracy, poverty and so on all of which need more awareness as far as general public is concerned. This type of advertising has gained much importance in recent times and is an effective tool to convey the message.

Objectives and Importance of Advertising

Advertising is the best way to communicate to the customers. Advertising helps informs the customers about the brands available in the market and the variety of products useful to them. Advertising is for everybody including kids, young and old. It is done using various media types, with different techniques and methods most suited.

Let us take a look on the main objectives and importance of advertising.

Objectives of Advertising

Four main Objectives of advertising are:

i. Trial
ii. Continuity
iii. Brand switch
iv. Switching back

Let's take a look on these various types of objectives.

1. **Trial:** the companies which are in their introduction stage generally work for this objective. The trial objective is the one which involves convincing the customers to buy the new product introduced in the market. Here, the advertisers use flashy and attractive ads to make customers take a look on the products and purchase for trials.
2. **Continuity:** this objective is concerned about keeping the existing customers to stick on to the product. The advertisers here generally keep on bringing something new in the product and the advertisement so that the existing customers keep buying their products.
3. **Brand switch:** this objective is basically for those companies who want to attract the customers of the competitors. Here, the advertisers try to convince the customers to switch from the existing brand they are using to their product.
4. **Switching back:** this objective is for the companies who want their previous customers back, who have switched to their competitors. The advertisers use different ways to attract the customers back like discount sale, new advertise, some reworking done on packaging, etc.

Basically, advertising is a very artistic way of communicating with the customers. The main characteristics one should have to get on their objectives are great communication skills and very good convincing power.

Importance of Advertising

Advertising plays a very important role in today's age of competition. Advertising is one thing which has become a necessity for everybody in today's day to day life, be it the producer, the traders, or the customer. Advertising is an important part. Lets have a look on how and where is advertising important:

1. **Advertising is important for the customers**
   Just imagine television or a newspaper or a radio channel without an advertisement! No, no one can any day imagine this. Advertising plays a very important role in customers life. Customers are the people who buy the product only after they are made aware of the products available in the market. If the product is not advertised, no customer will come to know what products are available and will not buy the product even if the product was for their benefit. One more thing is that advertising helps people find the best products for themselves, their kids, and their family. When they come to know about the range of products, they are able to compare the products and buy so that they get what they desire after spending their valuable money. Thus, advertising is important for the customers.
2. **Advertising is important for the seller and companies producing the products**
   Yes, advertising plays very important role for the producers and the sellers of the products, because
   - Advertising helps increasing sales
   - Advertising helps producers or the companies to know their competitors and plan accordingly to meet up the level of competition.
   - If any company wants to introduce or launch a new product in the market, advertising will make a ground for the product. Advertising helps making people aware of the new product so that the consumers come and try the product.
   - Advertising helps creating goodwill for the company and gains customer loyalty after reaching a mature age.
   - The demand for the product keeps on coming with the help of advertising and demand and supply become a never ending process.
3. **Advertising is important for the society**
   Advertising helps educating people. There are some social issues also which advertising deals with like child labour, liquor consumption, girl child killing, smoking, family planning education, etc. thus, advertising plays a very important role in society.

References

http://www.advertisingprinciples.com/evidence-on-principles?id=164

https://www.indiaclass.com/advertising-reference-books/

https://en.wikipedia.org/wiki/Advertising_management

...Published by...
Http://www.hemchandracharyaejournal.com/

INTERNATIONAL PUBLISHING HOUSE

HQ.
AT & POST-CHAVELI, TA-CHANSMA, DIST-PATAN
NORTH GUJARAT, INDIA, ASIA